

9. Uluslararası Öğrenci Bilimler Kongresi

9th International Student Science Congress

-Sosyal Bilimler: Seçilmiş Yazılar-

Social Sciences: Selected Papers

Editör/Editor
Uğur Altuntaş

İSTANBUL
BİLİMLER
AKADEMİSİ

TÜRKİYE
SCHOLARSHIPS
BURSLARI

Çizgi Kitabevi Yayınları: 2090
Sosyal Bilimler

©Çizgi Kitabevi
Temmuz 2026

ISBN: 978-625-396-912-7
Yayıncı Sertifika No: 52493

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -
Editör/Editor
Uğur Altuntaş
9. Uluslararası Öğrenci Bilimler Kongresi
9th International Student Science Congress
-Sosyal Bilimler: Seçilmiş Yazılar-
Social Sciences: Selected Papers

Baskıya Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66

Baskı: Sebat Ofset
Sertifika No: 74481

ÇİZGİ KİTABEVİ

Sahiata Mah.
M. Muzaffer Cad. No:41/1
Meram/**Konya**
(0332) 353 62 65

Konevi Mah.
Larende Cad. No:20/A
Meram/**Konya**
(0332) 353 62 66

Siyavuşpaşa Mah.
Gül Sk. No:15 B
Bahçelievler/**İstanbul**
(0212) 514 82 93

www.cizgikitabevi.com
📞📧 / cizgikitabevi

9. Uluslararası Öğrenci Bilimler Kongresi

9th International Student Science Congress

-Sosyal Bilimler: Seçilmiş Yazılar-

Social Sciences: Selected Papers

Editör/*Editor*
Uğur Altuntaş

İSTANBUL
BİLİMLER
AKADEMİSİ

TÜRKİYE
SCHOLARSHIPS
BURSLARI

Onur Kurulu / Honorary Board

Abdulahdi Turus, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) | **Prof. Dr. Gülfettin Çelik**, İstanbul Bilimler Akademisi (İBA)

Düzenleme Kurulu / Organizing Committee

Prof. Dr. M. Fatih Andı, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi | **Prof. Dr. Beyhan Bayhan**, Bursa Teknik Üniversitesi | **Prof. Dr. Hayati Develi**, İstanbul Üniversitesi | **Prof. Dr. Hamdi Genç**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Salih İnci**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Faruk Bal**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Nuriye Akbay**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Mehmet Lütfi Arslan**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Nalan Hakime Noğay**, Bursa Uludağ Üniversitesi | **Prof. Dr. Pınar Obakan Yerlikaya**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Sadettin Pençe**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Saliha Şahin**, Bursa Uludağ Üniversitesi | **Prof. Dr. Muhammed Tarakçı**, Bursa Uludağ Üniversitesi | **Prof. Dr. Barış Tamer Tonguç**, Bursa Teknik Üniversitesi | **Prof. Dr. Sinan Uyanık**, Bursa Teknik Üniversitesi | **Doç. Dr. Halil Kurt**, Marmara Üniversitesi | **Doç. Dr. Şekip Esat Hayber**, Bursa Uludağ Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Arı**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir Muhammed Deniz**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Birnur Deniz**, İstanbul Üniversitesi | **Dr. Meryem Özgür**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Muhammed Taşar**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Arş. Gör. Tarık Likoğlu**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Bilim Kurulu / Scientific Committee

Prof. Dr. Ahmet Koçak, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Faruk Bal**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Hamdi Genç**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Hüseyin Kaya**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. İsmail Ermağan**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Mustafa Özer**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Nihal Petek Boyacı**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Recep Karacakaya**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Prof. Dr. Salih İnci**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Doç. Dr. Fatma Sarıaslan**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Doç. Dr. Halil Kurt**, Marmara Üniversitesi | **Doç. Dr. Necmettin Acar**, Mardin Artuklu Üniversitesi | **Doç. Dr. Nevzat Sağlam**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Doç. Dr. Rüstem Mürseloğlu**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Doç. Dr. Sevgi Coşkun Yılmaz**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Belkıs Doğan**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Burak Leblebicioğlu**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Cemal Kalkan**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir Muhammed Deniz**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Fadi Zitari**, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Hakan Özkan**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Latif Karagöz**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Mutlu Karakoç**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Öğr. Üyesi Yunus Çolak**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Ahmet Cemal Dağ**, Yıldız Teknik Üniversitesi | **Dr. Birnur Deniz**, İstanbul Üniversitesi | **Dr. Muhammet Can**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Şeyma Nur Temel**, Sabancı Üniversitesi | **Öğr. Gör. Owais Khan**, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi | **Dr. Ali İhsan Kahraman**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Meryem Özgür**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Dr. Uğur Altuntaş**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Arş. Gör. Tarık Likoğlu**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Sorumluluk Beyanı

Bu kitapta yer alan metinler, 9. Uluslararası Öğrenci Bilimler Kongresi kapsamında hakem değerlendirme sürecinden geçerek kabul edilen ve sunulan çalışmaların tam metinlerinden oluşmaktadır. Kitaptaki tüm bölümler, biçimsel ve yazımsal açıdan titiz bir editoryal değerlendirmeden geçmiştir.

Bildirilerin bilimsel, etik, hukuki ve dilsel tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazarlar, sundukları çalışmaların orijinal olduğunu, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun hazırlandığını, gerekli durumlarda etik kurul izinlerinin alındığını ve çalışmaların herhangi bir telif hakkı ihlali içermediğini kabul ve beyan ederler.

Bildirilerde ifade edilen görüşler; Düzenleme Kurulu, Bilim Kurulu ve editörlerin resmî görüşlerini yansıtmaz. Editörler metinlerin içeriğine müdahale etmemiş, yalnızca biçimsel düzenlemeler yapmıştır. Editörler, hakem kurulu ve yayınevi bu kitapta yer alan bilgilerin kullanımından veya içeriğinden doğabilecek herhangi bir yasal ve etik sonuçtan sorumlu tutulamaz.

Statement of Author Accountability

This book contains full papers presented at the 9th International Student Science Congress, which were accepted following a peer-review process. All chapters have undergone a rigorous editorial review in terms of formatting and language.

The author(s) assume full scientific, ethical, legal, and linguistic responsibility for their papers. By submitting their work, author(s) declare that their studies are original, prepared in accordance with research and publication ethics principles, that necessary ethics committee approvals have been obtained, and that the works are free of copyright violations.

The views expressed in the papers do not necessarily reflect the official opinions of the Organizing Committee, the Scientific Committee, or the editor(s). The editor(s) have not altered the scientific content of the texts; their intervention has been limited to formatting and language corrections. The editor(s), the review board, and the publisher assume no legal or ethical liability for the content or for any consequences arising from the use of the information contained herein.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Takdim (YTB) / <i>Foreword</i>	9
Takdim (İBA) / <i>Preface</i>	11

Geçmişten Bugüne: Kimlik, Göç ve Dış Politika From the Past to the Present: Identity, Migration, and Foreign Policy

Kuzey Sudan'ın (Nûbe) İslamlaşmasında Türklerin Rolü: XIII-XVI. Yüzyıllar ve Türk Tarihinin Unutulan Bir Sayfası	15
Alyaguot Yousif Hassan Ahmed	

Sudan'da Pan-Afrikanizm: Tarihsel Süreçler ve Katkıları	43
Hassan Abdallah Mohammed Ali	

Sovyetlerin Doğu Politikası ve Neriman Nerimanov: Temsil, İdeoloji ve Gerilim Alanları	61
Nigar Azizova	

Manifestation of Five Love Languages in Friendship Relations: Exploring Perspectives and Individual Differences among International Students	79
Pulwasha Anwar, Helia Bahrani, Zulmi Ramdani	

Climate Refugees: A New Category of Refugees?	101
Farida Souleymane Abdallah	

Ahıska Türklerinin Zorunlu Göç Süreçleri: Kazakistan Örneği	119
Lala Naghiyeva	

Türk-Mısır Stratejik Yakınlaşması ve Ortadoğu'da Jeopolitik Dönüşümün Yeni Dinamikleri: 2020-2025 Yılları Bağlamında Bir İnceleme	137
Ossama Sayed Ramadan Abdelkader	

Takdim (YTB) / *Foreword*

Türkiye'nin seçkin üniversitelerinde öğrenim gören uluslararası öğrencilerimiz; akademik birikimleri, çok yönlü bakış açıları ve kültürler arası tecrübeleriyle ülkemizin bilimsel üretimine nitelikli katkılar sunmaktadır. Uluslararası Öğrenci Bilimler Kongresi, bu katkının görünür hâle geldiği, ortak düşünme ve birlikte üretme iradesinin somutlaştığı önemli bir akademik zemindir. Çok dilli ve disiplinler arası bir perspektifle ortaya konulan çalışmalar, bilginin evrensel niteliğini ve insanlığın ortak meselelerine birlikte çözüm arama imkânını güçlü bir şekilde yansıtmaktadır.

Bugüne kadar ülkemizin farklı şehirlerinde düzenlediğimiz kongrelerle, her bir ev sahibi şehrin tarihî, ilmî ve kültürel birikiminden istifade etmeyi amaçladık. Bu buluşmalar, Türkiye'nin dört bir yanındaki üniversitelerimizin sahip olduğu uluslararası eğitim vizyonunun somut bir yansıması olmuştur; ülkemizde üretilen ilmî birikimin farklı coğrafyalardan gelen öğrencilerin katkılarıyla zenginleşerek sınırları aşan bir dolaşım ve ortak üretim zeminine dönüştüğünü göstermiştir. Her şehir, kendi tecrübesi ve birikimiyle bu ortak düşünce alanına özgün bir katkı sunmuş; böylece ilmin evrensel ufku ile şehirlerimizin ilmî ve kültürel zemini arasında güçlü ve kalıcı bir bağ kurulmuştur.

Kongre kapsamında sağlık bilimlerinden mühendisliğe, sosyal bilimlerden disiplinler arası çalışmalara kadar geniş bir yelpazede tebliğler sunulmuştur. Bunun yanı sıra çağımı-

zın temel meselelerine odaklanan özel oturumlar, akademik tartışmalara ayrı bir derinlik kazandırmıştır. Küresel sistemdeki güç dengelerinden aile ve nüfus politikalarına, Gazze’de gerçekleştirilen soykırımın hukuk, din ve felsefe bağlamında ele alınmasından yapay zekânın farklı alanlardaki uygulamalarına kadar uzanan çalışmalar; bilimin yalnızca teknik bir üretim alanı olmadığını, aynı zamanda insanlığın ortak vicdanına temas eden bir sorumluluk taşıdığını ortaya koymuştur.

Elinizdeki bu eser, kongrede sunulan bildirilerin titiz bir değerlendirme sürecinin ardından tam metin hâlinde bir araya getirilmesiyle hazırlanmıştır. Böylece yalnızca bir kongrenin çıktıları kayıt altına alınmamış; aynı zamanda gelecekte yapılacak akademik çalışmalara kaynaklık edecek kalıcı bir referans ortaya konulmuştur.

Uluslararası öğrencilerimizi, Türkiye’nin bilim ekosisteminin aktif paydaşları olarak görüyoruz. Bu kongreler, onların yalnızca eğitim hayatlarının bir durağı değil; aynı zamanda düşünce üretimine katıldıkları, küresel meselelere dair söz söyledikleri ve ortak geleceğe katkı sundukları bir imkân alanıdır.

Bu vesileyle ilim yolunda gayret gösteren tüm öğrencilerimize, kongrenin gerçekleşmesine katkı sunan paydaş kurumlara, kıymetli akademisyenlere ve emeği geçen çalışma arkadaşlarımıza teşekkür ediyorum. Ortaya konulan bu çalışmaların, insanlığın daha adil ve daha müreffeh bir geleceğine katkı sunmasını temenni ediyorum.

Abdulhadi TURUS

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanı

Takdim (İBA) / Preface

Türkiye'nin tarihi derinliği, kültürel zenginliği ve medeniyetler arası etkileşime açık yapısı, uluslararası öğrenciler için sadece bir eğitim merkezi değil, aynı zamanda köklü bir düşünce ve anlam iklimi sunmaktadır. Bu kadim birikimden ilham alan İstanbul Bilimler Akademisi (İBA), hem yerli hem de dünyanın dört bir yanından ülkemize gelen uluslararası öğrencilere yönelik akademik ve entelektüel faaliyetlerini kararlılıkla sürdürmektedir.

Bu gayretlerin en önemli meyvelerinden biri olan ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) işbirliğiyle hayata geçirilen Uluslararası Öğrenci Bilimler Kongresi'nin dokuzuncusu, tarihi dokusu ve kültürel mirasıyla öne çıkan kadim şehrimiz Bursa'da gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de lisans ve lisansüstü düzeyde öğrenim gören uluslararası öğrencileri ortak bir platformda buluşturan 9. Uluslararası Öğrenci Bilimler Kongresi, öğrencilerin akademik üretimlerini ve entelektüel birikimlerini paylaşmalarına olanak tanımıştır.

Sosyal Bilimler, Fen Bilimleri ve Sağlık Bilimleri başta olmak üzere pek çok farklı disiplinde sunulan bildirilerin yanı sıra, bu seneye özgü olarak Kongre Özel Konu çağrısıyla güncel ve hayati meselelere özel bir alan açılmıştır. Bu kapsamda; "Dünya Küresel Sisteminde ABD-Çin Çatışması", "Filistin-Gazze Meselesi", "Nüfus ve Aile Politikaları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri" ile ev sahibi şehrimize bir vefa niteliği

taşıyan “Tarihi, Kültürel ve Ekonomik Yönleriyle Kadim Şehir Bursa” temaları altında kıymetli bildiriler toplanmıştır. Bu başlıklar, öğrencilerin yalnızca akademik bilgi üretimine katkı sağlamakla kalmamış; küresel gelişmelere, toplumsal meselelere ve insani krizlere karşı vicdani duyarlılıklarına da ayna tutmuştur.

Orta Asya’dan Afrika’ya, Balkanlar’dan Ortadoğu’ya kadar geniş bir coğrafyadan gelen genç zihinlerin Bursa’da buluşması, Türkiye’nin kültürel diplomasi vizyonuna ve uluslararası toplumun çoğulcu bir küresel gelecek inşasına kıymetli bir katkı sunmuştur. Elinizdeki bu eser, 9. Uluslararası Öğrenci Bilimler Kongresi’nde sunulan ve titizlikle seçilen bildirilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur.

Dünyanın farklı noktalarından Türkiye’ye uzanan bir ilim yolculuğunun bilimsel ve zihinsel bir ürünü olan bu kitabın, uluslararası anlayışa, kültürlerarası etkileşime ve akademik dünyaya hayırlı olmasını temenni eder; bu süreçte emeği geçen tüm öğrencilere, danışman akademisyenlere ve organizasyona destek veren kurumlara teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK
İstanbul Bilimler Akademisi Vakfı
Yönetim Kurulu Başkanı

**Geçmişten Bugüne:
Kimlik, Göç ve Dış Politika**
*From the Past to the Present:
Identity, Migration, and Foreign Policy*

Kuzey Sudan'ın (Nûbe) İslamlaşmasında Türklerin Rolü: XIII-XVI. Yüzyıllar ve Türk Tarihinin Unutulan Bir Sayfası

Alyagout Yousif Hassan Ahmed*

Özet

Bu çalışmada, Memlûkler ve Osmanlı dönemlerinde Türklerin, Sudan'ı Hıristiyan bir coğrafyadan, siyasi, askerî, sosyal ve kültürel yollarla İslam dünyasıyla bütünleşmiş bir bölgeye dönüştürmelerinde oynadıkları ardışık roller incelenmektedir. Bu çalışmada, On üçüncü yüzyılın sonlarından on altıncı yüzyıla kadar Türklerin Sudan'daki Hıristiyan krallıklarla mücadelesi ve Kızıldeniz ile Sudan'daki Avrupa destekli Haçlı projelerine karşı koyma çabaları ele alınmaktadır. Söz konusu dönem, Sudan'daki Hıristiyan krallıkların tesiri altındaki bir bölgenin dinî ve kültürel dönüşümünde kritik bir süreci temsil etmektedir. Bu konunun önemi Türk tarihinin unutulmuş bir sayfasını yansıtmışından ileri gelmektedir. Sudan'ın Türkler tarafından İslamlaşması meselesi, ülkenin dinî ve kültürel kimliğinin şekillenmesinde temel bir aşamayı oluşturmasına rağmen, modern Türk araştırmalarında yeterli ilgiyi görmemiştir. Ayrıca, Anadolu'nun İslamlaşmasında Türk Selçuklularının üstlendiği rolle, Kuzey Sudan'ın (Nûbe) İslamlaşmasında Memlûk ve Osmanlı Türklerinin oynadığı roller arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Memlûkler döneminde, Sultan Baybars önderliğindeki Türkler, Sudan'daki Hıristiyan krallıkları fethederek bu ölçekte bir başarıya ulaşan ilk İslami güç olmuşlardır. Bu askerî zaferin ardından, Afrika'daki Hıristiyan krallıklarıyla ittifak kuran Haçlı güçlerinin Kızıldeniz kıyısındaki yayılmacı projelerine karşı etkin bir savunma hattı oluşturmuşlardır. Türkler tarafından Sudan'a düzenlenen seferlere Mısır'daki Arap kabileleri de katılmış; bu gruplarla ittifak kurulması, bölgedeki dinî ve kültürel dönüşümde önemli rol oynamıştır. Özellikle tasavvufî tarikatların şeyhleri başta olmak üzere, tüccar ve âlimlerin faaliyetlerine elverişli bir ortam hazırlanmış, böylece İslamiyet'in Sudan'a yerleşmesi hız kazanmıştır. Ayrıca, Hıristiyan krallıkların siyasi sistemlerin Arap-İslam emirlikleriyle değiştirilmesi, Sudan'ın İslamlaşmasını ve Araplaşmasını derinleştirmiştir. 1517 yılında Mısır'ın Osmanlılar tarafından ilhak edilmesinin ardından, Nil Vadisi ve Kızıldeniz'deki Memlûklerin siyasi ve dinî mirası Osmanlı

* Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskişehir, E-posta: alyagoutyha@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4837-6253.

egemenliğine geçmiştir. Osmanlı döneminde Sudan'ın İslamlaşması, medreseler, camiler, tasavvufi zaviyeler ve diğer dinî kurumların kurulmasıyla sistematik bir hâl almış; âlimlerin desteği ve tasavvufun şehirlerde toplumsal etkisinin artmasıyla, İslam kültürü artık düzenli ve örgütlü bir yapıya kavuşmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslamlaşma, Araplaşma, Hristiyan Nûbe Krallıkları, Memlûkler, Osmanlılar.

Abstract

This study explores the successive roles undertaken by the Turks during the Mamluk and Ottoman periods in transforming Sudan from a Christian domain into a region integrated into the Islamic world through political, military, social, and cultural dynamics. It analyses the conflict between the Turks and the Christian Nubian kingdoms from the late thirteenth to the sixteenth century, as well as their resistance to European-backed Crusader initiatives in the Red Sea and Sudan. This period represents a critical phase in the religious and cultural reconfiguration of a region that was previously under the dominance of the Christian kingdoms. The relevance of this inquiry lies in its recovery of a neglected chapter of Turkish history. Despite its significance in shaping Sudan's religious and cultural identity, the Islamization of Sudan by the Turks has attracted limited scholarly attention in modern Turkish historiography. Moreover, the process exhibits striking parallels with the role of the Seljuk Turks in the Islamization of Anatolia and that of the Mamluk and Ottoman Turks in the Islamization of Nubia (northern Sudan). During the Mamluk era, the Turks, led by Sultan Baybars, took control of the Christian kingdoms in Sudan, thereby becoming the first Islamic power to achieve such a remarkable success. These victories constituted a defensive bulwark against the Crusader forces allied with the African Christian kingdoms along the Red Sea. The Arab tribes in Egypt also participated in the campaigns led by the Turks into Sudan, and the formation of alliances with these groups played a significant role in the religious and cultural transformation of the region. A favourable environment was established for the activities of merchants and scholars, particularly the shaykhs of Sufi orders, thereby accelerating the entrenchment of Islam in Sudan. Moreover, the replacement of the political systems of the Christian kingdoms with Arab-Islamic emirates further deepened the Islamization and Arabization of Sudan. Following the Ottoman annexation of Egypt in 1517, the political and religious legacy of the Mamluks in the Nile Valley and the Red Sea passed into Ottoman control. Under Ottoman rule, Islamization became institutionalized through the establishment of madrasas, mosques, Sufi lodges (zawiyas), and other religious institutions. With the support of scholars and the growing social influence of Sufism in urban centres, Islamic culture in Sudan acquired a systematic and enduring structure.

Keywords: Islamization, Arabization, Christian Nubian Kingdoms, Mamluks, Ottomans.

1. Giriş

İslam tarihi boyunca Arap ve Türk milletleri, doğuda ve batıda fetih sancağını taşıyan öncü güçler olmuş, geniş coğrafyaların İslamlaşmasına önemli katkılar sağlamışlardır. Ancak, Türklerin Kuzey Sudan'ın (Nûbe) İslamlaşmasındaki rolü tarihî anlamda yeterli araştırmaya konu olmamıştır. Bu çalışma, on üçüncü ile on altıncı yüzyıllar arasında Hristiyan nüfuzunun hâkim olduğu Nûbe'de Türklerin siyasi, askerî, sosyal ve kültürel faaliyetleri aracılığıyla bölgenin İslamlaşmasına ve Sünnî bir İslam coğrafyasına dönüşmesine yaptıkları katkıyı incelemektedir.

Toplumların İslamlaşma süreçleri, yalnızca dinî bir olgu değil; aynı zamanda sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi dönüşümlerin de bir göstergesidir (Naci, 2001). Bu bağlamda, Sudan toplumunun İslamlaşmasında Türklerin rolünü araştırmak, bölgenin dinî ve kültürel kimliğinin oluşumundaki ilk aşamaları anlamak açısından önem taşımaktadır. Türkler, Anadolu ve Balkanlar'daki İslamlaşma süreçlerinde siyasi ve askerî unsurları etkin biçimde kullanmış; benzer şekilde Memlûkler ve Osmanlılar döneminde Sudan'da Hristiyan krallıklara karşı seferler düzenlemiş, Haçlı girişimlerini engellemiş ve Arap kabileleri ile ittifaklar kurarak sosyal ve kültürel dönüşümleri hızlandırmışlardır (Newdold, 1945). Ayrıca tüccar ve sûfî âlimlerin Sudan'a göçünü teşvik ederek İslam'ın yerleşmesinde merkezî bir rol oynamışlardır. Bu süreç, Sudan'ın Hristiyan hâkimiyetinden İslamî bir yapıya geçişini ve bölgenin İslam dünyasıyla bütünleşmesini sağlamıştır (Mus'ad, 2011).

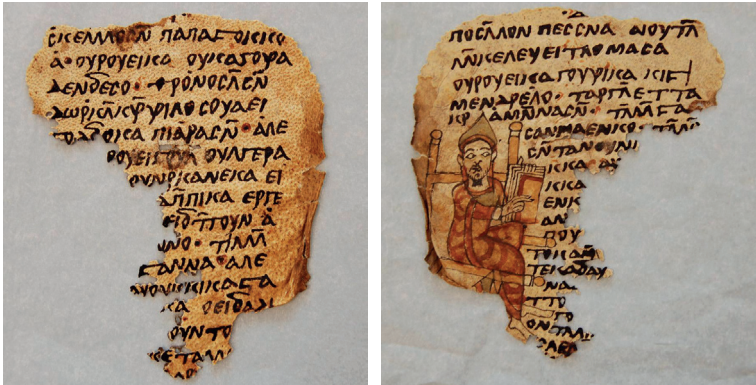
2. Nûbe: Coğrafya, Nüfus ve Dinî Yapı

Nûbe, Hristiyan krallıklarının oluşum ve gelişimini anlamak için önemli bir coğrafî temele sahiptir. Nil Nehri'nin kıvrımları, şelaleleri ve adaları, bölgedeki tarım ve ticaretin

merkezini oluşturmuş; Nil yolu ise Nûbe'yi Mısır'a bağlayan ana ticaret hattı olmuştur. "Nûbe" kelimesi, hiyerogliflerde "altın" anlamına gelmekte olup, bölgedeki bol altın kaynakları nedeniyle eski Mısırlılar burayı "altın diyarı" anlamına gelen Nûbe namıyla anmışlardır (MacMichael, 1922).

Orta Çağ Arap kaynaklarına göre Nûbe, kuzeyde Asvan'dan güneyde Hartum'a, doğuda Mavi Nil ve Atbara Nehri'nden batıda Kordofan ve Darfur'a kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsıyordu (Mus'ad, 2011). Bölge geleneksel olarak üç alt bölgeye ayrılmıştır: Yukarı Nûbe (Alve Krallığı, başkenti Sûbâ), Orta Nûbe (Makarra Krallığı, başkenti Dongola) ve Aşağı Nûbe (Nûbâtia Krallığı, başkenti Faras). Daha sonra Makarra ve Nûbâtia birleşerek Hristiyan Makarra Krallığı'nı oluşturmuştur (Avad, 1951; Mus'ad, 2011).

Nûbe krallıkları, 6. yüzyılda Hristiyanlığı benimseyerek Bizans etkisi altında dini örgütlenmelerini tesis etmişlerdir. Alve ve Nûbâtia Krallıkları Ortodoks, Makarra Krallığı ise Katolik mezhebini benimsemiştir. Nûbe'de Hristiyanlığın kabul edilmesiyle birlikte, dinî metinler Yunanca alfabeyle (Görsel 1) kaleme alınmaya başlanmıştır (Abdulcelil, 1972).

Görsel 1. Nûbe'deki Hristiyan Yunanca Metinleri.
(Kaynak: British Museum. <https://www.britishmuseum.org>)

Ayrıca, putperest mabetler kiliselere dönüştürülmüş ve Bizans mimarî tarzıyla yeni kiliseler inşa edilmiştir (Mus'ad,

2011; Geoffrey, 1910). Bu kiliselerin iç duvarları İsa, Meryem, havariler ve azizlerin tasvirleriyle süslenmiştir (Görsel 2). Mutlak monarşik yönetim ise Hristiyanlığın toplumda yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (el-Makrîzî, 1998).

Görsel 2. Faras Katedrali'nden İsa'nın Doğumu Sahnesi X. Yüzyıl Sonları.
(Kaynak: <https://journals.openedition.org>)

Mısır'ın İslam fethi sonrası, Nûbe krallarının mutlak gücü, İslam'ın yayılmasını yavaşlatmıştır. Bu bağlamda, Müslümanlarla Hristiyan Nûbe krallıkları arasındaki ilişkilerin başlaması ve Mısır'daki Müslümanların Nûbe'ye yönelik siyasetleri, bölgenin sonraki İslamlaşma sürecinde belirleyici olmuştur.

3. Nûbe'de İslamlaşmanın Tarihi

3.1. Memlûkler Dönemine Kadar Mısır'daki İslam Devletleri ile Nûbe Arasındaki İlişkiler

Mısır'ın İslam fethinden sonra, Nûbeliler Mısır'ın Hristiyan unsurlarına destek sağlamak amacıyla güney sınırlarına akınlar düzenlemişlerdir. Müslümanlar, Amr b. el-Âs ve ardından Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh önderliğinde Nûbe'ye askerî seferler düzenlemiş; ancak zorlu arazi ve Nûbelilerin güçlü direnişi kesin zaferi engellemiştir (İbn Abdilhakem, 1922; et-Taberî, 1893). Nûbeliler okçulukta son derece maharetliydi ve "Rumâtü'l-Hadek" (gözbebeklerini hedef alan okçular) olarak anılmışlardır (el-Belâzürî, 1866; İbnü'l-Esîr, 1997).

Sonuç olarak, Müslümanlar Dongola'yı kuşatırken yeni manevra silahını kullanmış ve Nûbe Kralı Kuleydûrûs ile Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh arasında 651 (H. 31) yılında *Bakt Antlaşması* imzalanmıştır (En-Nüveyrî, 2002). Bu antlaşma, yaklaşık altı asır boyunca Mısır'daki İslamî devletler ile Hristiyan Nûbe arasındaki ilişkileri düzenlemiş ve İslam tarihinde en uzun ömürlü antlaşma olarak kayda geçmiştir. Antlaşmaya göre Nûbeliler Müslümanlarla savaşmayacak; Müslüman tüccarların Nûbe'de serbestçe ticaret yapmasına izin verecek ve camilerde ibadet edenlere dokunmayacaklardı (el-Belâzürî, 1866; el-Mes'ûdî, 1973).

Bakt Antlaşması, Nûbe'ye yönelik barışçıl ve ticarete dayalı bir fetih yöntemi olarak değerlendirilmiştir. Bu sayede İslam, bölgede yavaş ve sınırlı biçimde yayılmaya başlamış; ancak Hristiyan kralların gücü ve mutlak hâkimiyetleri nedeniyle etkisi sınırlı kalmıştır. Emevîlerden Eyyubilere kadar Mısır'da hüküm süren tüm İslamî devletler bu siyaseti sürdürmüştür; askerî fetih teşebbüsünde bulunmamıştır (İbn Abdilhakem, 1922). Memlûkler döneminde ise farklı bir politika benimsenmiş ve Nûbe'nin fiilen Mısır'a ilhak edilmesi ile İslam'ın resmî olarak yayılması hedeflenmiştir.

3.2. Memlûklerin Hristiyan Nûbe Krallıklarıyla İlişkileri

Memlûkler, özellikle Aynî Câlût'ta Moğollara karşı zafere ardından, Haçlılarla ittifak kuran Hristiyan güçlere karşı yayılmacı bir siyaset izlemişlerdir. Bu bağlamda, Nûbe, Kudüs'teki Haçlılarla olan güçlü bağları ve bu ittifakın Mısır'ı güneyden kuşatarak Nil Nehri üzerinden su emniyetini tehdit etme teşebbüsleri sebebiyle, Memlûklerin nazarında önemli bir öncelik hâline gelmiştir ('Âşûr, 1976).

Sultan Baybars, 1264 yılında Nûbe'nin en önemli deniz limanı olan Sevakin limanını topraklarına katmıştır (El-Makrîzî, 1997; En-Nüveyrî, 2002). Bu hamle, Nûbe'yi Şam Bölgesi'ndeki Haçlı müttefiklerinden tecrit etmek ve bölgeyi hem ekonomik hem de stratejik açıdan zayıflatmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Buna karşılık Nûbe Kralı I. Dâvud, 1272'de Ayzâb Limanı'na bir saldırı düzenleyerek bölge valisi ve kadıyı öldürmüş, çarşıları yağmalamıştır (İbn Aybek, 1971; el-Aynî, 2010). Ardından II. Dâvud, 1275'te Asvan'a saldırmış; çok sayıda Müslümanı esir alarak Dongola'da bir kilise inşasında cebren çalıştırmıştır. Ayrıca Müslümanları başkent Dongola'da duvarları, Müslümanların öldürülmesi ve esir edilmesini tasvir eden resimlerle süslenmiş *Ayzâb* adlı bir yapının inşasına zorlayarak onları tahkir etmeyi amaçlamıştır (En-Nüveyrî, 2002).

Bu durum, Nûbe'de hâkim olan Haçlı zihniyetini ve İslam'a karşı düşmanca tavırları açık biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca bu hadiseler, Memlûkler ile Nûbe Krallığı arasında karşılıklı bir gerilim ve askerî-siyasal tırmanışı açıkça gözler önüne sermektedir. Söz konusu gerginlik, İslam dünyası ile Hristiyan dünyası arasındaki geniş çaplı mücadelenin bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Nûbe Krallığı, Haçlı İttifakı için stratejik bir müttefik konumundaydı (Mus'ad, 2011). Nûbe'de bulunan ve bir Haçlı savaşçısına ait olan kabartma (Görsel 3) bunun en açık kanıtlarından biridir. (Tsakos, 2012).

Görsel 3. Nûbe'de Bir Haçlı Savaşçısına Ait Kabartma.

Öyle ki kaynaklar, Haçlılar ile Nûbelilerin, Mısır'daki Memlûklere karşı ortak bir sefer düzenlemek amacıyla iletişim ve koordinasyon sağlamaya çalıştıklarını göstermektedir (Fantini, 1998). Nûbe Kralı'nın 1274 yılında Asvan'a düzenlediği saldırı, Nûbeliler ile Haçlılar arasında yapılan gizli anlaşmanın bir parçası olarak gerçekleşmiştir (Fantini, 1998). Bunun üzerine Sultan Baybars, ilk olarak Kus Valisi'nin komutasında bir keşif seferi düzenleyerek karşılık vermiştir. Ardından 1276'da Mısır'a sığınan ve tahttan uzaklaştırılmış olan Nûbeli Prens Şikenda, Kral Dâvud'un gayrimeşru yollarla tahta çıktığını ileri sürerek Sultan Baybars'a şikâyetle bulunmuştur. Sultan Baybars bu fırsatı değerlendirerek Şemseddin Aksungur el-Fârikânî ve İzzeddin Aybeg el-Efrem'in komutasında Nûbe'ye büyük bir sefer düzenlemiştir (el-Aynî, 2010; el-Makrîzî, 1998).

Memlûkler, ateş saçan mancınıklarla donatılmış "Harâka" adlı gemiler de dâhil olmak üzere gelişmiş silahlar kullanmış ve bunun karşısında Nûbe ordusu yenilgiye uğramıştır. Memlûk kuvvetleri kara ve nehir yoluyla ilerleyerek ikinci şelale civarındaki Mikail Adaları'na ulaşmıştır. Bu

hadise, İslam gemilerinin şelaleleri başarıyla aştığı ilk sefer olarak kayda geçmiştir (İbni'l-Furât, 1938). Engebeli Nûbe Şelalelerinin geçilmesi (Görsel 4), Türklerin askerî planlamadaki üstünlüğünü açıkça ortaya koymuştur.

Görsel 4. Nûbe Şelalelerinin Geçilmesi.

(Kaynak: Voyage à Méroé et au fleuve Blanc, vol. II, pl. XXXII)

Ardından Memlûk ordusu, Aksungur'un komutasında ilerleyerek Dongola'ya ulaşmıştır. Burada Kral Dâvud'un ordusuyla büyük bir muharebe yaşanmış; muharebe, Nûbelilerin yenilgisi ve kralın kaçışıyla sonuçlanmıştır. Tarihçiler, bu zaferi, Mısır'ın fethinden bu yana Nûbe topraklarında gerçekleşen ilk gerçek fetih olarak kabul etmişlerdir (En-Nüveyrî, 2002; İbni'l-Furât, 1938).

Prens Şikenda, Sultan Baybars'ın fermanıya Nûbe'ye yeni kral ve Memlûk sultanının naibi olarak tayin edilmiştir. Akabinde, saltanata tabiiyetini, krallığın gelirlerinin yarısını paylaşmayı, Merîs bölgesini devretmeyi ve haraç ödemeyi ihtiva eden bir anlaşma imzalamıştır (İbn Abdizzâhir, 1976). Ayrıca Müslümanlara, Nûbe topraklarında ikamet etme ve serbestçe seyahat etme hakkı tanınmıştır (En-Nüveyrî, 2002; el-Makrîzî, 1998). Bu suretle Nûbe'nin kapıları Müslüman tüccarlara ve Arap kabilelerine tamamen açılmış; bu geliş-

me, daha sonra İslam'ın yayılmasına ve Nûbe toplumunun Araplaşmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Sultan Baybars'ın seferi, Nûbe tarihi açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu sefer sonucunda Hristiyan Makarra Krallığı fiilen Memlûk egemenliğine girmiş; kral sultanın naibi konumuna gelmiş ve Memlûk sultanı, Nûbe krallarını tayin etme ve azletme yetkisini elde etmiştir (El-Kalkaşendî, 1987). Ayrıca seferin tesiri, Makarra Krallığıyla sınırlı kalmamış; daha güneydeki Hristiyan Alve Krallığı'nın hükümdarlarına kadar ulaşmıştır. Bu krallığın yöneticileri, Memlûklerle dostane münasebetler tesis etmeye çalışmışlardır (İbn Haldûn, 1981).

Memlûk Sultanlığı, yeni bir siyaset izleyerek Nûbeli emirleri Kahire'ye celbetmeye başlamıştır. Bu emirler, sarayda İslamî esaslara göre yetiştirilmiş ve ileride yurtlarına hükümdar olarak gönderilmeleri hedeflenmiştir. Bu durum, Nûbe'de geleneksel anaerki taht veraset sisteminin -yani tahtın kralın oğlu yerine kızının oğluna veya kız kardeşinin oğluna geçmesi usulünün- terk edilerek, Nûbe Kralının doğrudan Sultan tarafından tayin edildiği yeni bir düzene geçilmesine vesile olmuştur (İbn Havkal, 1938). Bu değişim, Nûbe'nin siyasi tarihinde kayda değer bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Nihâyetinde bu gelişmeler, Nûbe'nin İslamlaşma sürecini hızlandırmıştır.

3.3. Nûbe'de Hâkimiyetin İslamlaşması ve Arab-İslamî Nüfuzun Tezahürü

Sultan Baybars'ın döneminden sonra da Memlûk nüfuzu Nûbe'de devam etmiş ve bölgedeki siyasi denetimlerini sürdürmüştür (İbn Abdizzâhir, 1961). Sultan Kalâvûn (1279-1290) ve oğlu el-Eşref Halil (1290-1293) dönemlerinde, Memlûk hâkimiyetini güçlendirmeyi amaçlayan seferler devam etmiş ve bu seferlerde Mısır'da yerleşik Arap kabileleri

önemli ve etkili bir rol oynamıştır (İbn Abdizzâhir, 1902). Söz konusu kabileler, bölgenin İslamlaşması ve Araplaşması sürecinde belirleyici bir etken olmuşlardır (‘Âşûr, 1976).

Bu dönüşüm, Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn’un (1293-1294, 1299-1309 ve 1310-1341) saltanatı döneminde zirveye ulaşmıştır. Nâsır, 29 Mayıs 1317 tarihinde, ilk Müslüman Nûbe Kralı Abdullah Berşembû’yu tayin ederek önemli bir karar almıştır. Berşembû, sultânın sarayında yetişmiş, İslamiyet’i benimsemiş ve “Seyfeddin” unvanıyla tahta çıkarılmıştır (İbn Haldûn, 1981). Kral Seyfeddin, Dongola’daki büyük kiliseyi câmiye dönüştürmüş ve sarayının içinde yeni bir cami inşa ettirmiş olup (Görsel 5), bu yapının yazıtında hâlen ismi okunabilmektedir (Godlewski, 2013).

Görsel 5. Dongola’daki Saray Camii. (Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Old_Dongola)

İbn Haldun’a (1981) göre, Nûbe’de İslamiyet’in yayılması Kral Şikenda döneminde başlamıştır. Bununla birlikte, Berşembû, İslam’ı açıkça izhar eden ve saray camisinde ibadetlerini gerçekleştiren ilk Müslüman hükümdar olmuştur. Bu dönüşüm, Hristiyanlığın hem dinî hem de resmî bir sistem olarak gerilemesine, cizyenin kaldırılmasına ve İslam’ın geniş ölçekte yayılmasına imkân sağlamıştır.

Ayrıca, Rebîa soyundan gelen Benî Kenz gibi Arap kabileleri de bu dönemde öne çıkmıştır. Bu kabile mensupları, Nûbe krallarının kızlarıyla evlenmiş ve Hristiyan Makarra Krallığı'nın yerini alan bir Arap emirliği kurmuşlardır (el-Kusi, 1981). Bunun yanı sıra, Mısır'daki Memlûklerle irtibat hâlinde olan diğer Arap emirlikleri de bölgede varlıklarını sürdürmüştür. El-Kalkaşendî, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllar arasında Nûbe'de oluşan ve Mısır'daki Memlûklerle ilişkiler içinde bulunan sekiz Arap emirliğinin adlarını belirtmiştir (El-Kalkaşendî, 1987).

3.4. Hristiyan Alve Krallığı'nın Yıkılışı ve Nûbe'nin İslamlaşması ve Araplaşmasının Tamamlanması

Hristiyan Makarra Krallığı'nın çöküşü ve Nûbe'de İslamî emîrliklerin ortaya çıkışı, İslamiyet'in ve Arap kabilelerinin güneye yayılmasını engelleyen güçlü bir bariyerin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bu gelişmeyle birlikte Cüheyne kabilesi, zengin Alve Krallığı topraklarına doğru yayılmaya başlamış; Hristiyan hükümdarlar ise artan Arap göçmen baskısı karşısında direnç gösteremez hâle gelmişlerdir (İbn Haldûn, 1981).

Cüheyne kabilesi de Benî Kenz'in izlediği yolu takip etmiş; kabile mensuplarının oğulları, Nûbe Alve hanedanına mensup kızlarla evlenmiş ve anaerkil veraset sisteminden faydalanarak iktidara gelmişlerdir. İbn Haldun'a (1981) göre, Cüheyne kabilesi Nûbe topraklarına yayılmış ve bölgeyi ele geçirmiştir. Nûbe kralları başlangıçta savaş yoluyla direnmeye çalışmış, ancak başarılı olamamışlardır. Daha sonra evlilik aracılığıyla ilişkiler kurmaya teşebbüs etmişlerdir. Ancak anaerkil veraset geleneği gereğince iktidar Cüheyne'nin bazı oğullarına intikal etmiştir. Sonuç olarak, Nûbe Alve krallığı parçalanmış ve Cüheyne Arapları ülkenin hâkimiyetini ele geçirmiştir.

Kuzey ve güneydeki Hristiyan Nûbe krallıklarının çöküşüyle birlikte, Nûbe bölgesinin İslamlaşması ve Araplaşması tamamlanmıştır. Ardından, Benî 'Abdellâb'ın Şeyhliği ile Func İslamî Sultanlığı ortaya çıkmış; bu devletler, 1504 yılında yıkılan Alve Hristiyan Krallığı'nın yerine geçmiştir (Vad Dayfullah, 1930). Nûbe'nin İslamlaşmasının en belirgin göstergelerinden biri, Arap kabilelerinin bölgeye göç etmesidir. Bu göç, üç temel olguyla ilişkilidir: İslamiyet'in yayılması, İslam kültürünün hâkimiyeti ve Arapçanın yerleşmesi.

3.5. Arap Göçleri, Nûbe'nin İslamlaşması ve Araplaşması

Memlûkler, askerî bir Türk azınlığı olarak Nûbe'ye düzenledikleri seferlerde Arap kabileleriyle ittifak kurmuşlardır. Bu durum, bölgenin fethedilmesine katkı sağlamış ve Sudan'a yönelik geniş çaplı Arap göçlerinin zeminini hazırlamıştır (Hassan, 1967). Memlûk siyasetleri sonucunda Belî, Cüheyne, Benî Hilâl, Benî Süleym, Benî Rebîa (Kenzîler), Banu Lehm, Benu Cüzam, Benî Fezâre ve diğer birçok Arap kabilesi, Nûbe'nin çeşitli bölgelerine doğru yönelmişlerdir (MacMichae, 1922).

Araştırmacılar, bu kabileleri iki ana grupta sınıflandırmaktadır: Adnânî kökenli *Ca'alîyyin* ve Kahtânî kökenli *Cüheyne* grubu. *Ca'alîyyin*ler, Hartum'un güneyinden Dongola'ya kadar Nil Nehri boyunca yerleşmiş ve Arap kimliği ile kültürünün baskın hâle gelmesini sağlamışlardır (MacMichae, 1922). Bu durum, Mısır'dan farklı dönemlerde göç eden Arap topluluklarının sayıca kalabalık, güçlü ve teşkilatlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu kabilelerin yerleşik bir yapıya sahip oldukları, bedevî hayat tarzını benimsemedikleri anlaşılmaktadır. Nil boyunca şehirlerde ikamet etmiş, Nûbelilerle iç içe yaşamış ve İslamiyet ile Arapçayı yaymışlardır (Mus'ad, 2011).

Buna karşılık, Cüheynî grubu, bedevî hayat tarzını sürdürerek daha ziyade batıya, doğuya ve güneye doğru yayılmış; hayvancılıkla geçindiklerinden yerel halkla fazla kaynaşmamışlardır. Bu sebeple, nüfusları daha kalabalık olmasına rağmen İslamiyet'in ve Arapçanın yayılmasında etkileri sınırlı kalmıştır (Mus'ad, 2011).

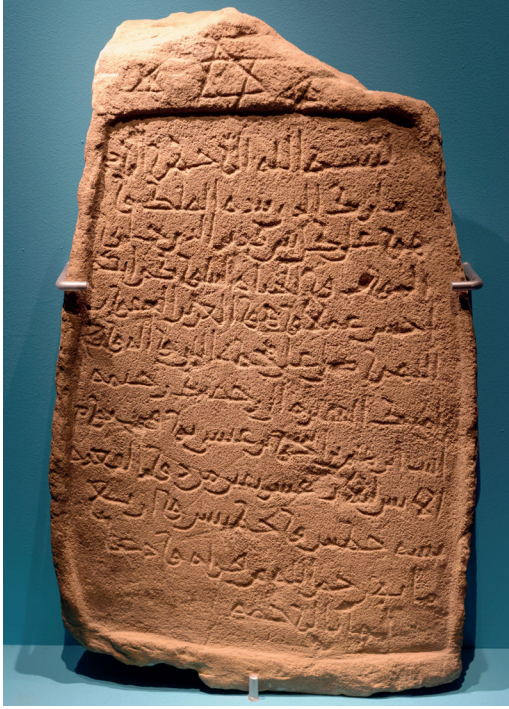
Memlûklerin Nûbe üzerine düzenlediği seferler ve bu seferlere Arap kabilelerinin katılımıyla, Nûbe yalnızca Nûbelilerin yurdu olmaktan çıkmış; Arap kabileleri burada Nûbelilerle birlikte yaşamaya başlamış ve zamanla iki toplum arasında kaynaşma gerçekleşmiştir (Âbidîn, 1953). Bu süreçte gerçekleşen dinî ve dilsel dönüşüm sonucunda, İslamiyet ve Arapça toplumsal ve kültürel hayatın hâkim unsurları hâline gelmiştir.

4. İslam Kültürünün Yayılması

Arap göçlerinden önce Nûbe kültürü, yerli putperest gelenekler ile özellikle Mısır ve Bizans kaynaklı Hristiyan etkileri arasında şekillenmekteydi. Bu etkiler mimarîde, sanatta ve gündelik yaşantıda gözlemlenebilmekteydi (Mahmoud, 1986). İslamiyet'in bölgeye girişiyle birlikte Nûbe toplumunda köklü bir dönüşüm gerçekleşmiş; büyü uygulamaları, kurban sunma ritüelleri ve içki tüketimi ortadan kalkmış, yerini temizlik, vakar ve disiplin gibi İslamî değerler almıştır (Thomas Arnold, 1913).

Thomas Arnold (1913, s. 336), bu bağlamda İslam'ın Afrikalı toplulukların davranışları üzerindeki etkilerini değerlendirirken şunları belirtir: "İslamiyet'i kabul edenler, ah-lâklarını içki ticareti ve tüketimiyle bozan putperest kabilelerden açıkça ayrılmaktadır. Müslüman olanlar, daha yüksek bir medeniyeti temsil eder; (...) kötü âdetler sona ermiştir. Bu dönüşüm, doğrudan İslam'ın kazandırdığı öğretilerin bir sonucudur. Temizlik tabii bir alışkanlık hâline gelmiş, dış görünüş ise vakar ve yüksek edep anlayışını yansıtmaktadır."

Nûbelilerin Arap göçleri ve İslam kültüründen etkilenmelerine dair kanıtlardan biri, Nûbe bölgesinde farklı İslamî dönemlere ait İslamî isimler taşıyan mezar taşlarının bulunmasıdır (Görsel 6). Hem Kıpti hem de Hicrî takvimleri taşıyan mezarlar da mevcuttur. Ayrıca yalnızca Hicrî takvim taşıyan çok sayıda mezarın bulunması, Nûbelilerin İslam kültüründen ne derece etkilendiklerini açıkça göstermektedir (Adams, 1964).

Görsel 6. Nûbe'de Bir Mezar Taşı.

İslam kültürünün Nûbeliler arasında yayılmasının tezahürlerinden biri de onların Arapça isimleri benimsemeleri ve kullanmalarıdır. Kaynaklar, Nûbe'nin ilk Müslüman hükümdarının adının "Seyfüddîn" olduğunu belirtmektedir (İbn Haldûn, 1981; el-Makrîzî, 1998). Ayrıca bazı Nûbeli Müslüman âlimler ve şahsiyetler -Yezîd b. Ebî Habîb, Nûbeli asıllı Mısırlı Zünnûn ve zahit bir Nûbeli kadın olan Tahiyeye

en-Nûbeyye- kendi Nûbeli adları yerine Arapça isimleri benimsemişlerdir (Âbidîn, 1953).

Nûbe toplumu evlilik, sünnet ve giyim âdetlerinde de önemli değişimler gerçekleştirerek İslamî bir kimlik kazanmıştır (Âbidîn, 1953). Memlûkler dönemine ait en eski İslamî evlilik belgesi 1332 yılına tarihlenmekte olup, Nûbe'nin Arap kökenli ilk Müslüman hükümdarı Kenzü'd-Devle'ye aittir (es-Sâvî, 2006).

Bu dönemine ait boşanma belgeleri de mevcuttur. Bir belgede, bir Nûbeli kadın kadıya başvurarak kocasından boşanma talebinde bulunmuş ve "Bu adam, nafaka konusunda bana büyük zarar vermektedir." ifadesini kullanmıştır (es-Sâvî, 2006, s. 303). Bu örnek, Nûbe'deki Müslümanların dini hükümleri yalnızca benimsemekle kalmayıp, günlük hayatlarına tatbik ettiklerini göstermektedir.

4.1. Nûbe'de Arapçanın Yayılması

Memlûkler öncesinde Nûbe'de en yaygın dillerden biri Nûbeceydi, kilise dili olarak Yunanca ve Kıptîce de kullanılmaktaydı (Adams, 1977). Mısır'ın fethi ve *Bakt Antlaşması*'nın ardından Arapça yavaş yavaş bölgeye nüfuz etmeye başlamıştır. Asıl dönüşüm ise Memlûklerin bölgeyi fethetmesinden sonra gerçekleşmiştir. Bu dönemde Arapça kelimeler Nûbeceye giderek daha fazla dahil olmuş ve kelime dağarcığının yaklaşık yüzde otuzunu oluşturmuştur (Mus'ad, 2011).

Arap kabilelerinin göçü ve Nûbelilerle kaynaşması sonucunda Arapça, ticaret ve gündelik iletişim dili hâline gelmiş; kurulan dinî merkezler aracılığıyla, yalnızca Nûbe'de değil, Sudan'ın doğu ve batı kesimlerinde de hâkim olmuştur. Bu süreçte âlimler ve sûfiler, İslam'ın ve Arapçanın yayılmasına belirleyici rol oynamışlardır (Trimingham, 1949).

Böylece Sudan'da Hristiyan Nûbe krallıklarının yıkılması ve İslamî emirliklerin ortaya çıkmasıyla birlikte Arapça geniş ölçüde yayılmıştır (Âbidîn, 1953). Osmanlı döneminde

Türklerin Sudan'a yerleşmesiyle birlikte, Sudan Arapçasına birçok Türkçe kelime girmiştir. Bu kelimelerin hâlen kullanılmakta olması, Sudan'da Türk kültürel ve dilsel etkisinin derinliğini açıkça göstermektedir (Kaymaz, 2016).

4.2. Nûbe'nin İslamlaşması ve Araplaşmasında Âlimlerin Rolü

Memlûkler dönemi, Sudan tarihindeki köklü dönüşümlere sahne olmuştur. Mısır, Yemen, Hicaz, Mağrib ve Irak'tan gelen âlimler ile sûfler, Hristiyan Nûbe krallıklarının yıkılmasının ardından bölgenin İslamlaşması ve Araplaşmasında merkezî rol üstlenmişlerdir. Göçlere kapıların açılmasıyla Sudan, İslam dünyasının etkin bir parçası hâline gelmiş; Mısır'la ve diğer İslam coğrafyalarıyla kurduğu ilmî ve kültürel bağlar güçlenmiştir (Vad Dayfullah, 1930; Trimmingham, 1949).

On dördüncü yüzyılda Dongola'ya yerleşen Yemenli Şeyh Gulâmullah b. Âid, Nûbe'deki ilk Kur'ân medreselerinden birini kurarak İslamî davetin temellerini atmıştır (Vad Dayfullah, 1930). Torunları, "Cabir'in dört oğlu" olarak bilinen nesil, Halvet ve Mesîd adıyla önemli ilmî merkezler kurmuş, bölgedeki İslam ve eğitim yayılımına katkı sağlamışlardır. Bu medreseler, Mısır'daki Küttâb sistemine benzemektedir (Vad Dayfullah, 1930).

Memlûkler dönemi sonları ile Osmanlı başlarında, el-Ezher el-Şerif, Sudanlı âlimlerin yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sudan'a dönen âlimler, Malikî ve Şâfiî mezheplerini ve diğer İslamî ilimleri bölgede yaygınlaştırmışlardır. Örneğin, Şeyh Mahmûd el-'Arkî, Beyaz Nil bölgesinde onlarca medrese kurarak İslamî eğitim ve kültürün yayılmasını sağlamıştır (Vad Dayfullah, 1930).

4.3. Tasavvufun Kültürel ve Sosyal Etkileri

Nûbeli Zünnûn el-Mısrî, tasavvufun temel ilkelerini ortaya koyan ilk sûfîlerden biridir (Nicholson, 1956). Onun müritleri hem Mısır'da hem de Nûbe'de tasavvufun yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Memlûkler dönemiyle birlikte, Hristiyan Nûbe krallıklarının çöküşünün ardından birçok âlim ve sûfî bu topraklara göç etmiş; tasavvuf, İslam ve kültürün yayılmasında etkili olmuşlardır (Vad Dayfullah, 1930).

Tasavvuf, ilimle iç içe geçmiş; zaviyeler, camiler ve tekke-ler hem ibadet hem de ilmî ve kültürel merkezler hâline gelmiştir. Şâzeliyye tarikatı, 1445'te Şeyh Şerif Hamt Ebû Dünâne el-Mağribî'nin girişimiyle Nûbe'ye girmiş, bölgede cami ve medreselerin kurulmasına öncülük etmiştir (Vad Dayfullah, 1930). Kadiriyye tarikatı ise Iraklı Şeyh Taceddin el-Bahari vasıtasıyla Sudan'a girmiş; zamanla bölgedeki en etkili tasavvufî tarikatlardan biri hâline gelmiştir (Vad Dayfullah, 1930).

Sudan'da tasavvuf, İslam'ı bireysel inançtan toplu ibadet ve ortak yaşam biçimine dönüştürmüştür. Zikir halkaları, ilâhîler ve ritmik ibadetler, Afrika toplumlarının bedensel ifade gelenekleriyle örtüşerek halkın manevi hayatına dokunmuştur. Tasavvufî tarikatlar, Arap kültürünün ve İslamiyet'in yerleşmesinde, köylerin, medreselerin ve camilerin kurulmasında öncü olmuş; tarım ve ticaretin gelişmesini sağlamıştır (Trimingham, 1949).

5. Osmanlı Döneminde Nûbe'nin İslamlaşması: Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Nûbe

Osmanlı döneminde Nûbe'nin (Kuzey Sudan) fethine dair esas kaynak Evliya Çelebi'dir (Osmanlı İdaresinde Sudan, 2013). Evliya Çelebi'ye göre, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Özdemir Bey, emrindeki kuvvetlerin bir kısmını Nil Nehri üzerindeki nehir filosu vasıtasıyla bir kısmını da karadan güneye indirmiştir. Burada bedevî veya yerleşik çok

sayıda Arap kabilesi Osmanlı hâkimiyetine itaatlerini bildirmişti (Evliya Çelebi, 1938). Özdemir Bey, Nûbe'de İbrim ve Der kaleleri ile Mağrak ve Say şehirlerini ele geçirip Say'da bir kale inşa ettirmiştir. Ekonomik ve askerî açıdan önemli olan Sevakin şehrini ele geçirerek Osmanlı himayesine katmıştır (Evliya Çelebi, 1938). Nûbe ve Sevakin, Özdemir Paşa tarafından 1555 yılında Doğu Afrika'da kurulan Osmanlı Habeş Eyaleti'nin çekirdeğini oluşturmuştur. Habeş Eyaleti, Kızıldeniz ve Sudan'daki Portekiz seferlerine, özellikle de Sevakin'e yönelik teşebbüslere karşı mücadelede önemli bir rol üstlenmiştir (Cengiz Orhonlu, 1996). Portekizli denizci João de Castro, 1541 yılında Portekiz'in Sevakin seferine katılmış ve adanın ayrıntılı bir haritasını çizmiştir. Bu harita, Sevakin'in erken Osmanlı dönemindeki canlılığını ve önemini yansıtmaktadır (Görsel 7).

Görsel 7. Castro, J. de. (1541) Sevakin Haritası. (Kaynak: www.wikipedia.org)

Osmanlı döneminde, Nûbe'deki bu şehir ve kalelerin Türk hakimiyetine girmesinden sonra, çok sayıda cami, medrese ve zaviye inşa edilmiştir. Evliya Çelebi'nin gözlemleri,

Nûbe’de Memlûkler döneminde başlamış olan İslamlaşma sürecinin Osmanlı döneminde de istikrarlı biçimde sürdüğünü göstermektedir. Osmanlı döneminde Nûbe’nin en önemli kalelerinden biri olan *İbrim*’i (Görsel 8) ziyaret eden Evliya Çelebi, kalede çok sayıda küçük ve büyük evin yanı sıra, merkezinde klasik Osmanlı üslubunda minareli bir caminin yer aldığını belirtmiştir (Evliya Çelebi, 1938).

Görsel 8. İbrim Kalesi ve Asvan Barajı Gölü.
(Kaynak: <https://jakadatoursegyp.com/qasr-ibrim/>)

Evliya Çelebi, Sudan’ın en büyük nehir adası olan *Mağrak Adası*’nı ziyaret sırasında, adada kare şeklinde küçük bir kale, yedi ya da sekiz boza dükkânı ve minaresi küçük bir caminin mevcut olduğunu kaydetmiştir (Evliya Çelebi, 1938). Evliya Çelebi, Sudan’ın ikinci en büyük nehir adası olan *Say Adası*’nı ziyaretinde ise, adada beş yüze yakın ev ile Sultan Süleyman Han Camii ile Özdemir Camii’nin yer aldığını belirtmiştir. *Say Kalesi*’nde keşfedilen ve Osmanlı dönemine ait olan bir mermer mezar taşı (Görsel 9), Evliya Çelebi’nin tasvir ettiği bu camilerden birinin kalıntılarının altında bulunmuştur (Seignobos, 2021).

Görsel 9. Osmanlı Say Kalesi'nde Bir İslamî Mezar Taşı.
(Kaynak: <https://journals.openedition.org/anisl/10230>)

Evliya Çelebi, *Tımmare Kalesi* sakinlerini ibadetlerini düzenli olarak yerine getiren ve Malikî mezhebine bağlı dindar Müslümanlar olarak tavsif etmiş; kalede iki cami, bir mahkeme, bir kahvehane ve yedi boza dükkânı bulunduğunu nakletmiştir. Ayrıca *Sese Kalesi* sakinlerinin namazlarını vaktinde kıldıkları ve kalede iki cami, yedi zaviye, altı kahvehane ile altı boza dükkânı bulunduğunu eklemektedir (Evliya Çelebi, 1938).

Evliya Çelebi'nin tasvirleri, *Hafir Kalesi*'nin bu dönemde önemli bir merkez niteliği taşıdığını göstermektedir. Kalede camilerin yanı sıra birkaç zaviye, medrese ve han da yer almaktaydı. Halkın tamamı dindar Şafiilerden oluşmakta olup, dinî hayat siyasi otoriteyle de bağlantılıydı; zira cuma hutbelerinde sultanın adı okunmaktaydı. Ayrıca kalede birkaç çarşı, kahvehane ve boza dükkânı bulunmakta, surların dışında ise evliya türbeleri yer almaktaydı (Evliya Çelebi, 1938). Osmanlı döneminde bölgede tasavvuf tarikatları şeyhlerine ait kubbeler yaygınlaşmıştır (Görsel 10).

Görsel 10. Nûbe'deki İslami Mezarlıklar.

(Kaynak: <https://thetaway.com/destinations/visit-sudan-the-jewel-of-the-nile/9/>)

Evliya Çelebi'ye göre, birçok cami ve medreseye sahip olan *Dongola* şehrinin halkı dindar olup Malikî mezhebine mensuptur. Dedikodu, gıybet ve kötü zan bilmezler. Dürüstlükleri ve güzel ahlakları sayesinde Arapların ticaretinde yardımcı olarak çalışmaktadırlar (Evliya Çelebi, 1938). *Verdan* şehrinde camiler, zaviyeler, bir han, bir hamam, kervansaraylar, dükkanlar, çocuklar için bir mektep ve bir çeşme bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 1938). *Sevakin Adası*'nda Özdemir Paşa Camii'nin yanı sıra birkaç küçük cami de yer almaktadır. Ayrıca "Baş Kale, Orta Kale ve Boğaz Kale" olarak adlandırılan kaleler de bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 1938).

Evliya Çelebi'nin Nûbe ve Sudan seyahati, bölge tarihinin en önemli belgelerinden biri olarak kabul edilmekte olup, arkeoloji araştırma ekiplerinin çalışmalarını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde zikrettiği Nûbe'deki tüm yerler keşfedilmiş, üzerlerinde arkeolojik incelemeler yapılmış ve Sudan Millî Eserler ve Müzeler Kurumu'nda kayda geçirilmiştir (Saleh, 2006).

Evliya Çelebi'nin Nûbe'ye yaptığı seyahatlere dair notlar, bölgedeki dini yaşam ve günlük hayat hakkında nadir ve önemli bilgiler sunmaktadır. Çelebi'nin şehirler hakkında aktardığı bilgiler; camiler, medreseler, hamamlar, çeşmeler, çarşılar ve dükkânlar -özellikle boza dükkânları- ile evliya türbelerinin yoğunluğu açısından dikkat çekmektedir. Bu manzara, Memlûk ve Osmanlı dönemlerindeki Mısır şehirlerine benzemekte olup, Nûbe şehirlerinde gerçekleşen köklü ve derin değişimleri ortaya koymaktadır. Nitekim bu şehirler, geçmişte kilise ve manastırlarla süslü Hristiyan Nûbe yerleşimleri-yken, zamanla camileri ve İslam mimarisıyla öne çıkan İslam şehirlerine dönüşmüştür.

Evliya Çelebi'nin Nûbe şehirlerine dair tasvirleri, bu şehirlerin İslamî kimliği ve Türk-İslam mimarisinden ne derece etkilendiğini açıkça göstermektedir. Bu mimarî düzen, Selçuklu, Memlûk ve Osmanlı şehirlerinin bir uzantısı niteliğindedir. Nûbe şehirlerinin çoğu, askerî ve idarî yapılarla birlikte haneleri de kapsayan, kale biçiminde tahkim edilmiş yerleşimlerdi. Şehrin merkezinde genellikle cuma namazlarının kılındığı bir camii bulunur; caminin yakınında medrese veya mektep yer alır, bunların yanında hamam, kahvehane ve çarşı konumlanırdı. İslam şehirlerinde meşhur olan ve Memlûk ile Osmanlı dönemlerinde Nûbe şehirlerine intikal eden bu şehir planına nazar edildiğinde, bunun sistematik bir düzenlemeye dayandığı ve İslam medeniyetinin gelişimini yansıttığı anlaşılmaktadır. Müslümanlar camide kalp ve ruhlarını besler, medresede eğitim alır, hamamda bedenlerini temizler, kahvehanede dinlenip sosyalleşir ve çarşıda ise dünyevî ihtiyaçlarını karşılarlardı. Bu bütüncül İslam şehir düzeni, Nûbe'de İslam kültürünün toplumsal ve mekânsal hayat üzerindeki etkilerini somutlaştıran temel unsurlardan biridir.

6. Sonuç

Bu tarihî inceleme, Nûbe'nin İslamlaşma sürecinin ani veya kısa süreli bir olay değil; yüzyıllara yayılan, çok boyutlu ve karmaşık bir dönüşüm olduğunu ortaya koymaktadır. Siyasi, askerî, toplumsal, kültürel ve dinî dinamiklerin karşılıklı etkileşimi, bu sürecin yönünü ve mahiyetini belirlemiştir.

Sultan Baybars döneminde gerçekleşen Nûbe fethi ve ardından Abdullah Berşembû'nun Nûbe'nin ilk Müslüman kralı olarak atanması, Hristiyan Nûbe krallığına son vermiş; aynı zamanda bölgede Benî'l-Kenz Emirliği başta olmak üzere Arap-İslam emirliklerinin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Ayrıca Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde Türkler tarafından uygulanan; Arap kabilelerinin iskânı ile âlim ve sûfilerin bölgeye yönlendirilmesi gibi politikalar, Nûbe'nin toplumsal ve kültürel kimliğinde köklü dönüşümlere yol açmış, bölgeyi İslam dünyasının ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir.

Türklerin rolü, Nûbe'yi geleneksel Hristiyan kimliğinden kapsamlı bir İslamî ve Arap kimliğine dönüştürmede belirleyici bir nitelik taşımıştır. Bu dönüşüm, İslam'ın ve Arapçanın yaygınlaşması, cami, medrese ve tasavvufi zaviyeler gibi yeni dinî ve eğitim kurumlarının tesis edilmesiyle somutlaşmış; özellikle, tasavvuf tarikatlarının toplumsal yaşamın şekillenmesinde büyük bir etkisi olmuştur.

Evliya Çelebi'nin Nûbe'ye dair seyahat notları, Memlûk döneminde başlayan ve Osmanlı hâkimiyeti altında kurumsallaşarak güçlenen İslamlaşma sürecinin sürekliliğini ortaya koymaktadır. Çelebi'nin şehir ve kalelere dair tasvirleri, cami, medrese, zaviye ve çarşı gibi unsurların mevcudiyeti üzerinden, İslam'ın Nûbe toplumunun gündelik hayatına köklü biçimde nüfuz ettiğini göstermektedir. Bu gözlemler, eski Hristiyan merkezlerinin Osmanlı etkisiyle İslamî kimliğin hâkim olduğu bir kentsel dokuya evrildiğini vurgulamakta

ve bölgedeki köklü medeniyet dönüşümünü yansıtmaktadır. Sonuç olarak, Nûbe tarihinde Türklerin rolü, her iki toplumun tarihinin temel halkalarından birini teşkil etmiş; bölgenin dinî ve kültürel kimliğinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır.

Kaynakça

- Abdulcelil, E. B. (1972). *Târih ve hadâret el-Sudan el-Şarkî ve el-Evsat mine'l-karni'l-sâbi' ile'l-karni't-tâsi'*. el-Hey'e el-Mısriyye el-Âmah li'l-Kitâb.
- Âbidîn, A. (1953). *Tarih el-Sekafe el-Arabiye fi's-Sudan*. Kahire.
- Adams, W. Y. (1964). *Sudan antiquities service excavations in Nubia, fourth season 1962-63*. Kush.
- Adams, W. Y. (1977). *Nubia: Corridor to Africa*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Arnold, T. W. (1913). *The preaching of Islam: A history of the propagation of the Muslim faith*. London: Constable.
- Âşûr, S, A. (1976). *El-'Asr el memâlîkî fi Mısır ve's Şâm*. Kahire.
- Avad, M. (1951). *El-Sudan El-Şimâli Sukaanih ve Kabayilih*. Kahire: Matbaat lajnat el-taalif ve el-tercemah ve el-naşr.
- Avad, M. (1965). *El-şuûb ve el-sülalet el-Afrikayye*. Kahire: el-Dâr el-Mısriyye li't Telif ve't-Tercüme.
- Belâzûrî. (1866). *Fütûhu'l-büldân*. Leiden: M.J. de Goeje.
- Cengiz, O. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyaseti: Habeş eyaleti*. Ankara: TTK Yayınları.
- el-Aynî, B. (2010). *İkdü'l-cümân fi târih-i ehli'z-zamân (Cilt 2)*. Kahire: Muhammed Muhammed Emîn.
- el-Kalkaşandî. (1987). *Şubhu'l-a'sâ fi şmâ'ati'l-inşâ' (Cilt 5)*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Kusi, A. (1981). *Tarih devlet el-Künûz el-İslamiyye*. Kahire: Dar el-Maarif.
- el-Makrîzî. (1997). *Es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk (Cilt 1-2, Tahkik: M. A. Aţâ)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Makrîzî. (1998). *El-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtaţ ve'l-âşâr (Cilt 1)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

- En-Nüveyrî. (2002). *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb* (Cilt 30-31). Dar el-kutub ve el-vasayik el-kavmiyye.
- Ephesus, J. (1860). *Ecclesiastical history* (Book 4, Part 3; E. W. Brooks & W. Cureton, Eds.). Oxford University Press.
- et-Taberî. (1893). *Tarih el-Rusul ve el-Muluk*. M. J. de Goeje, Ed. Leiden
- Evliya Çelebi. (1938). *Seyahatnâme* (Cilt 10: Mısır, Sudan, Habeş 1672-1680). Devlet Basımevi.
- Fantini, G. (1998). *El-Mesîhîyye fî el-Sudan*. Hartum: Matbaat el-Haram.
- Geoffrey, M. S. (1910). *Churches in lower Nubia*. Philadelphia: University Museum.
- Godlewski, W. (2013). *Dongola - Ancient Tungul: Archaeological guide*. Warsaw: PCMA, University of Warsaw.
- Gouda, H. (1986). *Coğrafyatü'd-Düveli'l-İslamiyye*. İskenderiye: Matbaatü'l takaddüm.
- Hassan, H. A. (1986). *El-Islam ve el-Sakafa el-Arabiyye fî Afrika*. Kahire: Dar el-fikr el-Arbii.
- Hassan, Y. F. (1967). *The Arabs and the Sudan: From the seventh to the early sixteenth century*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- İbn Abdilhakem. (1922). *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*. Leiden: Ch. C. Torrey.
- İbn Abdizzâhir. (1902). *El-Elâtü'l-hafiyye mine's-sîreti's-şerîfeti's-sultâniyye el-Melikiyyeti'l-Eşrefiyye*. Lund: Moberg.
- İbn Abdizzâhir. (1961). *Teşrîfü'l-eyyâm ve'l-'uşûr fî sîreti'l-Meliki'l-Manşûr*. Kahire: Murâd Kâmil.
- İbn Abdizzâhir. (1976). *Er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*. Riyad: Abdülazîz el-Huveytr.
- İbn Aybek. (1971). *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer* (Cilt 8). Kahire: Haarmann Ulrich.
- İbn al-Furât. (1938). *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk* (Cilt 7). Kostantin: Züreyk.
- İbn Haldûn. (1981). *Kitâbü'l-İber* (Cilt 5). Beyrut: Süheyl Zakkar.
- İbn Havkal. (1938). *Şûretü'l-arz*. Leiden: J. H. Kramers.
- İbnü'l-Esîr. (1997). *El-Kâmil fî't-târîh*. (Vol. 2, Tahkik: Ö. A. Tedmüri). Beyrut.

- Karacakaya, R. (Ed.). (2013). *Osmanlı İdaresinde Sudan*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Kaymaz, Z. (2016). Sudan Arapçasındaki Türkçe söz varlığı üzerine. *Geçmişten günümüze Türkiye-Sudan ilişkileri ve gelecek için fırsatlar konferansı*, Hartum: University of the Holy Quran and Islamic Sciences.
- Kirwan, C. (1934). Christianity and the Kur'an. *Journal of the Economic Association*, 20.
- MacMichael, H. A. (1922). *A history of the Arabs in the Sudan and some account of the people who preceded them and of the tribes inhabiting Dârtûr (Vol. 2)*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mes'ûdî. (1973). *Mürûcû'z-zehab ve Me'âdinü'l-Cevher (Cilt 1)*. Beyrut: Y. Asaad Dağar.
- Mus'ad, M. M. (2011). *El-İslam ve el-Nûbe fi el-Usûr el-Vusta*. Kahire: el-Hey'e el-Mısriyye el-A'mah'li Kitâb.
- Naci, A. N. (2001). *Dırasat fi Tarih al-Mudun al-Arabiyye al-İslamiyye*. Beyrut: Şirketü'l-Matbu'at Tevzi' ve Neşr.
- Newbold, D. (1945). The crusaders in the Red Sea and the Sudan. *Sudan Notes and Records*, 26(2), 213-227.
- Nicholson, R. A. (1956). *Fî't-Taşavvuf el-İslâmî ve Târîhîh*. trc. E. Affî. Kahire: Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr.
- Saleh, O. M. (2006). Dur er-Rahhala el-Musulimin fi el-kuşufat el-esarıyye fi es-Sudan: Rihlet Evliya Çelebi li Mantakat el-Mahs 1670-1671. In *Fı es-Sudan ve Afrika fi Müdeovanat Rehâla el-Şark ve el-Garb* (pp. 377-392). Kahire: Dar el-Suvaiddi li-Naşr ve Tavzi.
- Seignobos, R. (2021). L'épigraphie arabe et la question de la présence musulmane en Nubie: autour d'un fragment de stèle funéraire provenant de l'île de Saï (fin du vie/xiie siècle). *Annales Islamologiques*, 55, 329-342.
- Trimingham, J. S. (1949). *Islam in the Sudan*. London.
- Tsakos, A. (2012). Miscellanea epigraphica Nubica III: Epimachos of Attiri, a warrior saint of late Christian Nubia. *Collectanea Christiana Orientalia*, 9, 205-223.
- Vad Dayfullah. (1930). *Tabakât fi hususî'l-evliyâ ve's-sâlihîn ve'l-ulemâ ve'-şuara fi's-Sudan*. Hartum: Süleyman Davud Mendi.

Sudan'da Pan-Afrikanizm: Tarihsel Süreçler ve Katkılar

Hassan Abdallah Mohammed Ali*

Özet

Bu çalışma, Sudan'da Pan-Afrikanizm düşüncesinin tarihsel süreçlerini ve bu bağlamda Sudan'ın üstlendiği rolü analiz etmektedir. Pan-Afrikanizm, yalnızca Afrika kıtasının siyasal bütünleşmesini değil, aynı zamanda kültürel ve tarihsel bir kimlik bilincini içeren kapsamlı bir ideoloji olarak ele alınmaktadır. Sudan, bağımsızlık sonrası dönemde Afrika milliyetçiliği, kurtuluş hareketleri ve Afrika Birliği örgütlenmeleri aracılığıyla Pan-Afrikanist sürece siyasal ve entelektüel katkılar sunmuştur. John Garang'ın *Sudanizm* kavramsallaştırması, Mahmud Muhammed Taha'nın düşünceleri ve *Kush Manifestosu* gibi belgeler, Sudan'daki Pan-Afrikanist söylemin gelişimine örnek teşkil etmektedir. Araştırma şu soruya odaklanmaktadır: Sudan, Pan-Afrikanist harekete tarihsel olarak nasıl katkı sunmuş ve bu katkılar zamanla nasıl bir dönüşüm geçirmiştir? Çalışmada nitel araştırma yöntemine dayalı doküman analizi uygulanmış ve literatürden yararlanılmıştır. Bu inceleme, Sudan'ın Pan-Afrikanist harekete çok boyutlu katkılarını ortaya koyarken, aynı zamanda bu katkılarının tarihsel kesintiler ve siyasal dönüşümlerle şekillendiğini göstermektedir. Bulgular, Sudan'ın Pan-Afrikanizm'e sunduğu katkılarının entelektüel ve kültürel düzeylerde güçlü bir miras bıraktığını, ancak Arap-İslamcı kimlik söylemlerinin baskınlığı ve iç çatışmalar nedeniyle bu çizginin kesintiye uğradığını göstermektedir. Sonuç olarak, Sudan'ın Pan-Afrikanizm içindeki rolü, hem kıtasal dayanışmaya tarihsel katkılar sunan hem de ulusal kimlik krizleri nedeniyle sınırlı kalan çok katmanlı bir deneyim olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Pan-Afrikanizm, Sudan, Kimlik, Postkolonyalizm.

Abstract

This study analyses the historical trajectories of Pan-Africanist thought in Sudan and examines the role the country has played in this context. Pan-Africanism is approached not only as a project of continental political integration but also as a comprehensive ideology encompassing cultural and historical consciousness.

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Sakarya, E-posta: hassanabdallahh158@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3592-4970.

Since independence, Sudan has contributed politically and intellectually to Pan-Africanist processes through its engagement with African nationalism, liberation movements, and the institutional frameworks of the African Union. The conceptualization of *Sudanism* by John Garang, the ideas of Mahmud Muhammad Taha, and documents such as *the Kush Manifesto* stand as illustrative examples of the evolution of Pan-Africanist discourse in Sudan. The research focuses on the question: How has Sudan historically contributed to the Pan-Africanist movement, and in what ways have these contributions transformed over time? Employing a qualitative research design based on document analysis and a review of the literature, the study reveals Sudan's multidimensional contributions to the Pan-Africanist movement while also demonstrating how these contributions have been shaped by historical ruptures and political transformations. The findings indicate that Sudan's engagement with Pan-Africanism has left a strong intellectual and cultural legacy, yet this trajectory has been disrupted by the dominance of Arab-Islamist identity discourses and recurring internal conflicts. In conclusion, Sudan's role within Pan-Africanism is assessed as a multilayered experience-one that has historically enriched continental solidarity but has also been constrained by persistent national identity crises.

Keywords: Pan-Africanism, Sudan, Identity, Postcolonialism.

1. Giriş

Pan-Afrikanizm, kökenleri 19. yüzyıl sonlarına uzanan ve Afrika halklarının birlik, özgürlük ve eşitlik temelinde dayanışmasını hedefleyen küresel bir ideolojik hareket olarak tanımlanabilir. Bu yaklaşım hem kıta içindeki toplumları hem de Afrika diasporasını kapsayarak, sömürgecilik sonrası kimlik inşası süreçlerinde önemli bir referans noktası olmuştur. Sudan bağlamında Pan-Afrikanizm, ülkenin Afrika kıtasıyla tarihsel ve kültürel bağlarını güçlendiren bir söylem olarak, özellikle marjinal bölgelerden gelen topluluklar arasında güçlü bir kabul görmüştür (Sheikheldin, 2020).

Bu çalışma, Afrika'nın toplumsal, kültürel ve siyasal bütünleşmesini hedefleyen Pan-Afrikanizm düşüncesinin tarihsel süreç içerisindeki gelişimini sosyolojik bir perspektifle ele almakta ve bu bağlamda Sudan'ın oynadığı rolü analiz etmektedir. Sudan hem coğrafi hem de etno-kültürel olarak Afrika kıtasının önemli bir kesişim noktasında yer almaktadır (Abdallah Mohammed Ali, 2025). Bu yönüyle Pan-Afrikanist hareketlerin hem destekleyicisi hem de zaman zaman çelişkili

bir unsuru olmuştur. Nil Havzası'nın stratejik merkezi olarak Sudan, Arap dünyasıyla ve Sahra Altı Afrika ile tarihsel, kültürel ve siyasal bağlar kurmuş; bu ikili konum ülkenin Pan-Afrikanizm ile etkileşimini özgün bir biçimde şekillendirmiştir.

Çalışmanın önemi, Sudan'ın coğrafi ve kültürel kesişim noktası olarak Pan-Afrikanizm içinde hem destekleyici hem de çelişkili bir konumda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle araştırma, Sudan'ın Pan-Afrikanist söylemlere katkılarını ve bu ideolojinin Sudan toplumundaki yansımalarını anlamaya katkı sağlamaktadır. Sudan'ın Pan-Afrikanizm içindeki konumunun tarihsel olarak nasıl şekillendiği ve güncel toplumsal-siyasal dinamiklere nasıl yansıdığı sorusu etrafında kurulmuştur. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş; tarihsel-sosyolojik analiz yöntemi kullanılarak Pan-Afrikanist düşüncenin Sudan'daki gelişim çizgisi, entelektüel tartışmalar ve siyasal hareketler üzerinden incelenmiştir.

Çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde doküman analizi yöntemine dayanmaktadır. Araştırma kapsamında, Sudan'ın Pan-Afrikanist düşünceye katkısını ortaya koyan tarihsel belgeler, entelektüel metinler ve akademik yayınlar incelenmiştir. Metinlerin seçiminde, Sudan'ın kimlik siyasetini ve Pan-Afrikanizm ile ilişkisini doğrudan ele alan eserler (örn. Hashim, Garang, Mansour Khalid, Sheikheldin ve diğer Sudanlı entelektüellerin çalışmaları) temel ölçüt olarak belirlenmiştir. Elde edilen veriler, *kimlik siyaseti*, *kültürel çeşitlilik*, *merkez-çevre ilişkileri* ve *Pan-Afrikanizm* kavramları etrafında tematik olarak sınıflandırılmış ve karşılaştırmalı analiz yoluyla yorumlanmıştır. Çalışma, iki ana tarihsel dönem üzerinden ilerlemektedir: Sömürge dönemi yani İngiliz-Mısır idaresi (1899-1956) ile bağımsızlık sonrası dönem. Bu dönemselleştirme, aynı zamanda Afrika Birliği Örgütü'nün kuruluş sürecini (1956-1970'ler) ve John Garang'ın *Yeni Sudan* vizyonu ile Pan-

Afrikanist söylemin yeniden yükselişini (1980'ler-2000'ler) de kapsamaktadır. Bu yapı, Sudan'ın Pan-Afrikanizm ile olan karmaşık ilişkisini hem tarihsel süreklilikler hem de önemli kırılmalar üzerinden incelemeyi mümkün kılmaktadır.

Bu anlamda çalışma, Sudan'ın Pan-Afrikanist düşünce ve hareketlere tarihsel olarak nasıl katkı sunduğunu ve bu katkının zaman içerisinde nasıl bir dönüşüm geçirdiğini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede temel araştırma sorusu şu şekilde formüle edilmiştir: Sudan, Pan-Afrikanizm hareketine hangi tarihsel ve entelektüel katkıları yapmış ve bu katkılar ülkenin kimlik siyasetinde nasıl bir değişim yaratmıştır? Bu ve benzeri sorularla çalışma; Sudan'daki etnik çeşitlilik, kimlik siyaseti ve Pan-Afrikanizm arasındaki ilişkileri tarihsel ve teorik bir çerçevede ele alarak, literatürde yeterince incelenmeyen Sudan'ın özgün rolüne cevap aramaktadır. Böylece Pan-Afrikanizm üzerine yapılan çalışmalara Sudan bağlamında analitik bir katkı sunmayı ve literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu çalışma kapsamında literatür taraması yapılacak olup Mansour Khalid, Abdulhadi Al-Siddiq, M. Jalal Hashim ve Gussai Hamror Sheikheldin gibi Sudanlı yazarların eserleri temel kaynak olarak kullanılacaktır.

Sudan'da Pan-Afrikanizm, tarihsel süreç boyunca Afrika'nın bağımsızlık hareketleri, bölgesel entegrasyon ve dayanışma çabalarında önemli bir rol üstlenmiştir. Sudan, Afrikalı liderlerle kurduğu ilişkiler ve Afrika Birliği'nin oluşum sürecine aktif katılımıyla, sömürgecilğe karşı mücadelede ve bağımsızlık hareketlerinin desteklenmesinde öne çıkmıştır. Literatürde, ülkenin özellikle Afrika içi dayanışmayı güçlendiren politikaları, bölgesel çatışmaların çözümünde üstlendiği arabulucu rolü ve uluslararası meselelerdeki etkinliği vurgulanmaktadır. Abaas Mohamed Al-Agha ve Fahim Nima Al-Yasiry'nin (2023) çalışmalarında da belirtildiği üzere, Sudan Afrika Birliği Örgütü içerisinde bağımsızlık müca-

delelerini desteklemiş, sömürgeci güçlerin etkisini sınırlamaya çalışmış ve 1978'de Hartum'da düzenlenen konferans ile Filistin ve Etiyopya-Somali sorunlarındaki katkılarıyla örgüt içinde dikkate değer bir konum elde etmiştir. Bu çerçevede Sudan'ın Pan-Afrikanizm doğrultusundaki katkıları, Afrika bütünleşme ve dayanışma hareketlerinin şekillenmesinde temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Al-Agha & Al-Yasiry, 2023).

2. Pan-Afrikanizmin Tarihsel Arka Planı

Pan-Afrikanizm'in kökleri, 19. yüzyılda Atlantik ötesi köle ticareti sonrasında Avrupa ve Amerika kıtalarına dağılmış Afrika diasporası içinde ortaya çıkan kimlik ve özgürlük arayışlarına dayanmaktadır. Diaspora toplulukları, kölelik sonrası dönemde maruz kaldıkları ırkçılık, ayrımcılık ve dışlanma karşısında kolektif bir kimlik bilinci geliştirmiş ve bu bilinç Pan-Afrikanist düşüncenin zeminini oluşturmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan fikirler, yalnızca Afrika'nın özgürleşmesini değil, aynı zamanda diaspora ile kıta arasındaki bağların yeniden inşasını hedeflemiştir (Hashim, 2019).

Pan-Afrikanizmin entelektüel gelişiminde öncü düşünür ve liderler önemli bir rol oynamıştır. W.E.B. Du Bois, 20. yüzyılın başlarında siyah kimliğin olumlanması ve Afrika'nın sömürgecilikten kurtuluşunun entelektüel savunuculuğunu yapmıştır. Marcus Garvey, "Afrika'ya dönüş" düşüncesiyle siyah topluluklar arasında kitlesel bir uyanış yaratmış ve Pan-Afrikanist hareketlere güçlü bir kitlesel taban kazandırmıştır. Kwame Nkrumah ise bağımsızlık sonrası Afrika'da Pan-Afrikanizmin siyasal birliğe dönüşmesi gerektiğini savunmuş, 1963'te kurulan Afrika Birliği Örgütü'nün (OAU) oluşumunda öncü rol üstlenmiştir. Bu figürlerin ortak noktası, Pan-Afrikanizmi hem sömürgecilik karşıtı bir ideoloji hem de kültürel ve siyasal dayanışmanın aracı olarak temellendirmeleridir (Hatem, 2022).

Sudan'ın Pan-Afrikanizm ile ilişkisi, büyük ölçüde sömürgecilik deneyimi ve bağımsızlık süreci üzerinden şekillenmiştir. 1899-1956 yılları arasında Anglo-Mısır yönetimi altında kalan Sudan hem İngiliz sömürge politikalarının hem de Mısır'ın etkisinin kesişiminde yer almıştır. Bu dönemde Sudanlı entelektüeller ve öğrenciler, bağımsızlık mücadelesi sırasında Pan-Afrikanist söylemlerden etkilenmiş; özgürlük, birlik ve kimlik arayışlarını bu düşünceyle ilişkilendirmişlerdir. Özellikle 1940'lardan itibaren yükselen milliyetçi hareketler, Sudan'ın Afrika kıtasındaki bağımsızlık dalgasıyla paralel bir seyir izlemesine katkı sağlamıştır. Ancak Sudan'ın Arap-İslam kimliğiyle Afrika içindeki Afrikalılık kimliği arasında gidip gelen konumu, ülkenin Pan-Afrikanizm ile kurduğu ilişkiyi zaman zaman çelişkili kılmıştır (Dagash, 2021).

Pan-Afrikanizm'in tarihsel arka planı, yalnızca diaspora topluluklarının kimlik ve özgürleşme mücadelesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda sömürgecilik karşıtı hareketlerin düşünsel çerçevesini de şekillendirmiştir. Literatürde sıklıkla vurgulandığı üzere, Pan-Afrikanizm 20. yüzyılın ortalarında hem kıtasal dayanışma hem de bağımsızlık hareketlerinin ideolojik dayanağı haline gelmiştir (Adi & Sherwood, 2003). Bu bağlamda, Du Bois'in 1900'de Londra'da düzenlenen ilk Pan-Afrikan Kongresi'ndeki katkıları, Pan-Afrikanizmi uluslararası bir platforma taşımıştır (Esedebé, 1994). Benzer şekilde, Garvey'in "Universal Negro Improvement Association" aracılığıyla geliştirdiği söylem, kıta ve diaspora arasındaki bağları güçlendirmiştir (Martin, 1986). Nkrumah'ın bağımsız Gana'nın ilk lideri olarak Pan-Afrikanist düşünceyi siyasal birliğe dönüştürme çabası ise, Pan-Afrikanizm'in yalnızca entelektüel bir akım değil, aynı zamanda kurumsal bir proje olduğunun göstergesidir (Nkrumah, 1963). Dolayısıyla Pan-Afrikanizm, tarihsel süreçte hem teorik hem de pratik düzeyde Afrika kıtasının özgürlük ve bütünleşme arayışlarını besleyen çok boyutlu bir hareket olarak gelişmiştir.

3. Sudan'da Pan-Afrikanist Düşüncenin Gelişimi

Sudan'daki Pan-Afrikanist söylem, özellikle General Abboud rejiminin iktidarda olduğu 1960'lar döneminde belirginlik kazanmıştır. J. A. Majak'ın (1995) analizine göre, bu dönemde Güney Sudanlı siyasetçiler, kendi Afrikalı kimliklerini vurgulamak amacıyla *Afrikalı* terimini kullanmaya başlamışlardır. Bu durum, Kuzey Sudan'ın uyguladığı Pan-Arabist politikalar ile Güney'in bağımsızlık ve kimlik arayışı arasındaki gerilimi artırmıştır. Kuzeyin eğitim sistemini ve İslamlaştırma çabalarını merkeze alan politikalarının, ülkedeki bölünmeyi derinleştirdiği gözlemlenmektedir. Makaleye göre, Güney Sudan'ın Afrikalı kimliğini savunan aktörler, 1960'ların Afrika genelindeki bağımsızlık hareketleriyle yakın bir etkileşim içine girmiştir. Bu süreç, Güney Sudan'da Afrikalı kimlik bilincinin pekişmesine ve bağımsızlık taleplerinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Pan-Afrikanist düşüncenin, Güney Sudan'daki siyasi hareketlerin bölgesel dayanışma ve entegrasyonu artırma çabalarına önemli bir katkı sunduğu belirtilmektedir (Majak, 1995). A. A. İbrahim (2020) çalışmasında, Afro-Arabizm'in ne Araplar ne de Afrikalılar açısından kapsayıcı bir çerçeve sunmadığını belirtmektedir. Ona göre Araplar bu kimlikte kendilerine geniş bir alan bulamamış, Afrikalılar ise kendi varlıklarının yeterince temsil edilmediğini düşünmüşlerdir. Bu nedenle İbrahim (2020), Sudan kültürünün tekil bir temelde değil, birden fazla kültürel bileşen üzerinden tanınması gerektiğini savunmaktadır.

Sudan'ın kimlik yapısını şekillendiren başlıca iki kültürel akım, Afrika ve Arap-İslam etkileridir (Al-Talib, 2014). Bu iki unsur, zaman zaman birbirinden bağımsız, zaman zaman ise etkileşim içerisinde, Sudan kültürünün temel bileşenlerini oluşturmuştur. Sudanlı akademisyenler Yusuf Fadl Hasan, Hamid Hariz ve Haydar İbrahim Ali, "Sudan kültürünün bu iki akımın senteziyle" oluştuğunu vurgulayarak, melez

bir kimlik yapısına işaret etmektedirler (Al-Talib, 2014, ss. 91-92). Benzer şekilde, Sudan tarihçileri arasında yer alan Al-Amin (2008), Sudan ulusunun oluşum sürecini Orta Çağ'a kadar götürmekte ve günümüz toplumunun etnik dokusunda Afrikalı unsurların ağırlığını kabul etmektedir (Al-Amin, 2008). Bununla birlikte, Arap göçleri, evlilikler ve kültürel kaynaşmalar sonucunda Araplaşmış toplumsal kesimlerin ortaya çıktığını belirtmektedir. Al-Amin'e göre, Sudan'ın Arapçılığına dil ve kültür düzeyinde güçlü bir bağlılık söz konusu olsa da gözlemlenen bu melez yapı Sudanlıların *tam anlamıyla Arap* olarak tanımlanmasının önünde bir sınır oluşturmaktadır (Abdallah Mohammed Ali, 2025).

Sudan'da Pan-Afrikanizm düşüncesinin önde gelen savunucularından biri, Sudan Halk Kurtuluş Hareketi (SPLM) lideri John Garang'dır (1945-2005). Garang, Pan-Afrikanist fikirleri benimsemiş ve özellikle Sudan'daki çokkültürlü yapının birliğe temel oluşturabileceğini savunmuştur. Ona göre Sudan toplumunun tarihsel çeşitliliği ile çağdaş çeşitliliği bir arada *Yeni Sudan* fikrinin kurucu unsurlarını meydana getirmektedir. Bu yaklaşım, etnik ve kültürel farklılıkların çatışma kaynağı değil, siyasal birlik ve ortak kimlik inşasının dayanağı olabileceğini öne sürmektedir (Rolandsen, 2011). Garang'ın *çeşitlilik içinde birlik* anlayışı, Sudan'da Pan-Afrikanizmin yerel bağlamda yeniden yorumlanmasının önemli bir örneği olmuştur. Onun ani ölümü, bu vizyonun tam anlamıyla kurumsallaşmasını engellese de Pan-Afrikanist düşüncenin Sudan'daki entelektüel ve siyasal yansımaları açısından kalıcı bir miras bırakmıştır.

Mohamad Jalal Hashim'in (2019) *To Be or Not To Be: Sudan at Crossroads: A Pan-African Perspective* adlı eseri, Sudan'daki kimlik krizine Pan-Afrikanist bir çözüm arayışı sunmaktadır. Hashim, bu krizin temelinde *merkez-çevre çatışmasının* bulunduğunu ve Arap-İslam kimliğinin merkezdeki hâkimiyetinin

belirleyici bir unsur olduğunu ileri sürmektedir. Hashim'in Pan-Afrikanist perspektifi, Garang'ın 1980'lerden itibaren geliştirdiği *Yeni Sudan* söylemiyle de kesişmektedir. Her iki yaklaşım da Sudan'ın *çeşitlilik içinde birlik* ilkesiyle yeniden inşa edilmesini savunmuştur. Bu çerçevede Pan-Afrikanizm, Sudan'daki etnik ve kültürel çeşitliliğin meşruiyet kazanmasında önemli bir entelektüel ve siyasi referans noktası olarak öne çıkmaktadır (Hashim, 2019).

Pan-Afrikanizm'in Sudan için önemi, yalnızca kültürel ve toplumsal düzeyle sınırlı olmayıp, aynı zamanda ekonomik ve siyasal boyutları da kapsamaktadır. İkinci kuşak Pan-Afrikanist düşünürler, duygusal bir birliktelik söyleminin ötesine geçerek kıtanın yapısal sorunlarını ekonomi ve siyaset ekseninde ele almışlardır. Bu yaklaşım, Afrika Birliği'nin yalnızca ideolojik bir ideal değil, aynı zamanda stratejik bir entegrasyon projesi olarak şekillenmesini sağlamıştır. Pan-Afrikanist vizyon, Afrika'daki kültürel ve dilsel çeşitliliği ortadan kaldırmayı değil, aksine bu çeşitlilikten yararlanarak kıta ölçeğinde işlevsel bir ekonomik ve siyasal birlik oluşturmayı hedeflemiştir (Sheikheldin, 2020).

Sudan açısından bakıldığında, Pan-Afrikanist perspektif farklı toplumsal ve siyasal aktörler tarafından doğrudan veya dolaylı biçimde benimsenmiştir (Al-Agha & Al-Yasiry, 2023). Her ne kadar Sudan'daki hareketlerin tamamı Pan-Afrikanizmi bütüncül bir ideoloji olarak sahiplenmemiş olsa da özellikle ekonomik işbirliği, siyasal dayanışma ve bölgesel entegrasyon gibi konularda Pan-Afrikanist ilkelerin etkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Pan-Afrikanizm, Sudan için yalnızca tarihsel bir söylem değil, aynı zamanda kıtanın karşı karşıya olduğu güncel sorunların çözümünde kullanılacak stratejik bir çerçeve olarak değerlendirilmektedir.

4. Sudan'ın Pan-Afrikanizme Katkıları

Sudan, Pan-Afrikanist düşüncenin kurumsallaşma sürecinde aktif rol üstlenen ülkelerden biridir. 1963 yılında Addis Ababa'da düzenlenen zirveye katılan Sudan heyeti, Afrika Birliği Örgütü'nün (OAU) kurucu üyeleri arasında yer almış ve bu şekilde kıtasal bütünleşme sürecine erken dönemde katkı sağlamıştır. Daha sonraki süreçte Sudan, Afrika Birliği'nin (AU) kurumsal çerçevesinin geliştirilmesinde de etkin olmuştur. Örneğin 2000 yılında Birliğin taslak belgelerinde yapılan değişikliklere ilişkin müzakerelerde Sudan, yapıcı bir aktör olarak yer almıştır (Makinda & Okumu, 2008). Ayrıca Sudan, AU bünyesinde çeşitli AU belgelerini onaylamış ve uygulamaya koymuştur. Sudan, belirli dönemlerde kurumun bütçe ve girişimlerine kayda değer katkılar sunmuştur. Bu katkı, Sudan'ın Pan-Afrikanist hedeflerin yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda kurumsal düzeyde de hayata geçirilmesinde rol oynadığını göstermektedir (Sheikheldin, 2020).

Sudan'ın Pan-Afrikanizm ile ilişkisi tarihsel olarak oldukça eskiye dayanmaktadır. Örneğin, Haiti Devrimi'nin önemli figürlerinden Felix Darfur'un Sudan kökenli olması, Sudanlı aydınların Pan-Afrikanist düşünceyle erken dönemden itibaren ilişkilendirildiğini göstermektedir (Sheikheldin, 2020). Bunun yanı sıra ilk nesil Pan-Afrikanist hareketler üzerinde etkili olan edebi ve fikri katkılar arasında Sudanlı düşünür Muhammed Ali Duse'nin adı öne çıkmaktadır (Adi & Sherwood, 2003). Sudan'ın tarihsel coğrafyası da Pan-Afrikanist vizyon açısından dikkate değerdir. Bu bağlamda *Sudan Kuşağı* olarak adlandırılan kavram, Sahra Çölü ile Ekvator arasında doğudan batıya uzanan, tarihsel olarak Arap ve Afrikalı toplulukların kesişim alanı olan bölgeyi ifade etmektedir. Bu kuşak, nüfusunun çoğunluğunu Müslüman toplulukların oluşturduğu, Arapçanın yanı sıra onlarca yerel dilin konuşulduğu ve kültürel çeşitliliğin yoğun biçimde yaşadığı bir coğrafyadır (Al-Siddig, 1997).

Sudan toprakları, sömürgecilik karşıtı mücadeleler bağlamında da Pan-Afrikanist perspektifle örtüşen deneyimler yaşamıştır (Khalid, 2009). Özellikle 19. yüzyılda Mohamed Ahmed el-Mehdi'nin önderliğindeki Mehdi devrimi, birçok araştırmacı tarafından Afrika kıtasındaki ilk başarılı anti-sömürgeci hareketlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu mücadeleler, yalnızca Sudan ile sınırlı kalmamış, Omar Tal Al-Fouti ve Samori Toure gibi liderlerin öncülüğünde Batı Afrika'ya kadar uzanan geniş bir direniş ağına eklenmiştir. Bu sınır aşan direniş deneyimleri, Pan-Afrikanizm'in özünü oluşturan *ortak mücadele ve kıtasal dayanışma* anlayışıyla benzerlik taşımaktadır (Sheikheldin, 2020).

Modern dönemde de Sudan, Pan-Afrikanist düşüncenin kültürel ve siyasal sahada etkilerini taşımıştır. Bağımsızlığını kazanan ilk Afrika ülkelerinden biri olması, Sudan'ın kıtasal düzeyde sembolik önemini artırmıştır. Her ne kadar Sudan'daki siyasal rejimler zaman zaman otoriter eğilimler sergilese de edebiyat, akademi ve bazı siyasi partiler aracılığıyla Pan-Afrikanist söylemler varlığını korumuştur. Sudan'ın bağımsızlık döneminden itibaren Afrika'ya yönelme arayışları, ülkenin kendisini yalnızca bir Arap devleti olarak değil, aynı zamanda Afrika kimliği üzerinden de tanımlama çabalarını yansıtmaktadır (Haj-Hamad, 1996). Bağımsızlık sonrası süreçte bazı siyasi aktörler ve entelektüeller, Sudan'ın Afrika boyutunu kimlik tartışmalarında öne çıkarmışlardır. Örneğin, düşünür Mahmud Muhammed Taha, Sudan'ın İslami ve Arap unsurlarını kabul etmekle birlikte, Afrika bileşenini ülkenin kimliğinin temel bir unsuru olarak değerlendirmiştir. Bu perspektif, Sudan'ın Afrika Birliği içindeki rolüne teorik bir zemin sunmuştur (Hashim, 2018). Bununla birlikte, Ahmed & Asal'ın (2013) çalışmasında belirtildiği gibi, Sudan'daki kimlik ve vatandaşlık sorunları, Pan-Afrikanizm'in ortak Afrikalı kimlik ve birlik ilkeleriyle çeli-

şen ikilikler üretmiştir. Çalışma ayrıca, Sudan örneğinde görüldüğü üzere, ırksal ve kültürel çeşitliliğin Pan-Afrikanizm ve ulusal birlik bağlamında merkezî bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır (Ahmed & Asal, 2013).

Sudan siyasal ve entelektüel hayatında Pan-Afrikanizmi destekleyen farklı aktörler öne çıkmıştır. Daha önce de vurguladığımız üzere Sudan Halk Kurtuluş Hareketi'nin lideri Garang, kültürel analiz yaklaşımını kullanarak "hepimiz Sudanlıyız, Afrika ya da Arap kökenli olmamız önemli değil" ifadesiyle, ulusal kimliği Pan-Afrikanist bir perspektifle bütünleştirmiştir. Benzer şekilde Sudanlı tarihçi Abdulhadi Al-Sıddiq (1997) ise Sudan Kuşağı ve Pan-Afrikanist düşüncenin gelişimi üzerine yaptığı çalışmalarıyla bu alanda önemli entelektüel katkılar sunmuştur. Hem kuzeyde hem de güneyde, Pan-Afrikanist düşüncüyü benimseyen ve bu perspektifi modern tarih ile geleceğe ilişkin analizlerinde kullanan farklı siyasi ve kültürel gruplar varlığını sürdürmüştür (Hashim, 2019).

Ayrıca Sudan'da Pan-Afrikanizme eğilimli kültürel hareketler de önemli bir rol oynamıştır. Özellikle *Kush Manifestosu*, Pan-Afrikanizm'in Sudan'daki entelektüel izdüşümlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu manifesto, *merkez ve çevre* teorisine dayanmakta ve Sudan'ın yapısal marjinalleşme sorununu Pan-Afrikanist bir çerçeveye oturtmaktadır (Albasheer, 2024). Bu bağlamda, Ali Mazrui'nin 1960'ların sonlarında Hartum Üniversitesi Afrika ve Asya Araştırmaları Enstitüsü'nde sunduğu çalışmalar öncü bir etki yaratmış, Sudanlı entelektüellerin Pan-Afrikanist düşüncüyü kendi sosyo-politik analizlerine entegre etmelerine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Sudan gerek siyasi liderleri gerekse entelektüel birikimi aracılığıyla Pan-Afrikanizm'in kültürel, tarihsel ve teorik açılımlarına anlamlı katkılarda bulunmuştur.

5. Sudan'ın Pan-Afrikanist Rolü ve Kimlik Gerilimleri

Sudan'ın Pan-Afrikanist düşünceye katkıları önemli olmakla birlikte, ülkenin siyasal yöneliminde yalnızca bu çizginin belirleyici olduğu söylenemez. Bağımsızlıktan itibaren özellikle kuzeyli elitler arasında güçlü bir Pan-Arabist eğilim ortaya çıkmış, bu yönelim Sudan'ın Arap Ligi içinde konumlanmasına ve Arap-İslam kimliğinin devlet ideolojisi olarak ön plana çıkmasına yol açmıştır (Ahmed & Asal, 2013). Bu durum, Pan-Afrikanizm'in kapsayıcı birlik ve çeşitlilik ilkeleriyle zaman zaman çelişkili sonuçlar doğurmuştur. Ayrıca Sudan'ın uzun süren iç savaşları, özellikle Güney Sudan ve Darfur bağlamında, Pan-Afrikanist dayanışmanın siyasal düzeyde kurumsallaşmasını zayıflatmış ve ülkenin Afrika içi bütünleşmeye istikrarlı katkı vermesini sınırlamıştır (Johnson, 2016). Devlet kapasitesindeki yetersizlikler ve yönetim krizleri de Pan-Afrikanist girişimlerin sürekliliğini olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla Sudan'ın Pan-Afrikanist katkıları, Pan-Arabist söylemler, iç çatışmalar ve zayıf kurumsal yapılar dikkate alındığında hem imkânlar hem de sınırlılıklar içeren çok boyutlu bir çerçevede değerlendirilmelidir.

Bu çalışmanın önceki bölümlerinde, Sudan'ın nasıl Pan-Afrikanist söylem ve ideallerle tarihsel bir kesişme noktasında olduğu göstermiştik. Öyle ki Garang'ın *Sudanizm* vizyonu, Arab-İslam kimliğinin ülke içinde benimsenmesine karşı çıkarak, kültürel çeşitliliği birleştirici bir unsur olarak kurgulamıştır. Bu bağlamda Pan-Afrikanizm, Sudan'da yalnızca kıta dayanışmasının bir sembolü değil, aynı zamanda ulus inşasında *Yeni Sudan* idealiyle içselleştirilmiş çok katmanlı bir eylem ve düşünce sistemine dönüşmüştür (Kameir, 2005).

Sudan'ın katkısı sadece ideolojik düzeyde kalmamış; bağımsızlık sonrası dönemde Pan-Afrikanist liderler ve entelektüeller yoluyla hem kuramsal hem de örgütlenme boyutlarında belirleyici roller üstlenmiştir. Garang'ın "Arapsız

ve Afrikasız önce Sudanlıyız” söylemi, Sudan’daki etnik ve dini kimlik kutuplaşmalarına karşı kapsayıcı bir millet fikri geliştirmiştir (Lesch, 1998). Aynı zamanda, Pan-Afrikanizm ile İslamcılık ve Arapçılık arasında gelişen diyalog, Sudan toplumu için kimliksel bir uzlaşma çerçevesi oluşturmuştur (Kameir, 2005).

Bu bağlamda, Sudan’ın Pan-Afrikanist süreçteki rolünü sürdürülebilir kılabilmesi; ulusal aidiyet duygusunu pekiştirmek, farklı toplumsal grupları kapsayan kapsayıcı eğitim ve kültür politikaları uygulamak ve kıta düzeyinde işbirliğini siyasallaştırmadan güçlendirmekle mümkündür. Araştırma, Sudan’ın hem tarihsel mirasını hem de mevcut çokkültürlü yapısını kullanarak Pan-Afrikanizme verimli katkılar sunabileceğini ortaya koymaktadır. Geleceğe yönelik olarak Pan-Afrikanist vizyonun yerel ve kıtasal düzeyde yeniden yorumlanması; kimlik politikaları, ulus inşası ve toplumsal uzlaşma bağlamında Sudan için stratejik bir değer taşımaktadır.

6. Sonuç

Bu çalışma, Sudan’ın Pan-Afrikanizm ile olan tarihsel ve entelektüel bağlarını inceleyerek ülkenin hem siyasal hem de kültürel düzeyde kıtaya yaptığı katkıları ortaya koymaktadır. Araştırma göstermektedir ki, etnik ve kültürel çeşitlilik zenginliği Sudan’ın Afrika-Arap kimliğini şekillendirmede belirleyici olmuş; ancak bu unsurların ulusal bütünlük çerçevesinde bütünleşmesi tarihsel süreçte kesintilerle ilerlemiştir. Bu doğrultuda çalışma, şu soruya yanıt aramıştır: Sudan Pan-Afrikanist harekete hangi katkıları yapmış ve bu katkılar zamanla nasıl bir dönüşüm geçirmiştir? Bulgular, Sudan’ın bağımsızlık sonrası dönemde Afrika milliyetçiliği ve kurtuluş hareketlerine verdiği destekle Pan-Afrikan örgütlenmelerin kuruluşuna katıldığını; iç savaşlar, Arap-İslamcı politikalar ve devlet kapasitesindeki zayıflıklarla bu katkıların sınırlı

kaldığını; günümüzde ise yeniden canlandırma arayışlarının gündeme geldiğini göstermektedir.

Sudan, bağımsızlık sonrasında itibaren Afrika milliyetçiliği ve kurtuluş hareketlerine verdiği destek, Pan-Afrikan örgütlenmelere katılımı ve Afrika Birliği içindeki etkin rolüyle Pan-Afrikanizme anlamlı katkılar sunmuştur. Bu bağlamda, Sudan'ın Afrika Birliği Örgütü (OAU) bünyesindeki etkinliği, özellikle 1978'de Hartum'da düzenlenen konferanslar aracılığıyla kıtasal birleşme hedeflerine stratejik katkılar sağladığını göstermektedir. Ayrıca Garang'ın *Yeni Sudan* vizyonu, Muhammed Taha'nın düşünceleri, Al-Siddiq gibi entelektüellerin katkıları ile *Kush Manifestosu* ve marjinalleşme tartışmaları, Pan-Afrikanist düşüncenin Sudan bağlamında kültürel ve siyasal analizlerle bütünleşmesine imkân sağlamıştır. Bu örnekler, Sudan'ın Pan-Afrikanist mirasının yalnızca tarihsel ve siyasal pratiklerle değil, entelektüel ve kültürel düzeyde de kıta ölçeğinde yankı bulduğunu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, Sudan'ın Pan-Afrikanizm içindeki rolü içsel zorluklarla da sınırlandırılmıştır. Özellikle Arap-İslamcı kimlik söylemlerinin baskınlaşması, etnik çeşitliliğin kapsayıcı şekilde yönetilememesi ve uzun süren iç savaşlar, Sudan'ın Pan-Afrikanist vizyonunu tam anlamıyla hayata geçirmesini zorlaştırmıştır. Gelecekte Sudan'ın bu potansiyelini gerçekleştirebilmesi, ulusal bütünlüğünü güçlendirmesi, farklı kimliklerin barışçıl bir arada varoluşunu sağlaması ve Afrika kıtasındaki işbirliği mekanizmalarıyla uyumlu politikalar geliştirmesi ile mümkün olacaktır.

Yöntemsel açıdan çalışma, nitel bir doküman analizi çerçevesinde tarihsel belgeler ve literatüre dayalı olarak yürütülmüş, bu durum çalışmaya geniş bir teorik çerçeve kazandırsa da saha araştırmalarının eksikliği bir sınırlılık olarak değerlendirilebilir. Gelecek araştırmalarda, Sudan'daki

Pan-Afrikanizm algısının farklı etnik gruplar, sivil toplum aktörleri ve genç kuşaklar üzerinden saha temelli analizlerle incelenmesi, konunun daha derinlikli anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak, Sudan'ın Pan-Afrikanizm içindeki rolü hem tarihsel tecrübelerden beslenen hem de geleceğe yönelik sorumluluklar yükleyen çok katmanlı bir konumda değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Abdallah Mohammed Ali, H. (2025). *Sudan'da ulusal kimlik inşası sürecinde etnik kimliklerin rolü: İslamcı siyaset uygulamaları dönemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Adi, H., & Sherwood, M. (2003). *Pan-African history: Political figures from Africa and the diaspora since 1787*. Routledge.
- Ahmed, A. M., & Asal, M. (2013). *Al-Muwāṭānah wal-Huwiya wal-Aqalliyāt wath-Thaqāfāt al-Far'iyah fī al-Sūdān*. University of Khartoum.
- Al-Agha, A., & Nima Al-Yasiry, F. (2023). Features of Sudan's contributions to the Organization of African Unity. *Adab Al-Rafidayn*, 53(95), 173-182.
- Al-Amin, Y. M. (2008). *Al-Mawruth al-Thaqafi al-Sudani - Tahaddiyat al-Wahdah al-Wataniyyah wa al-Intima' al-Iqlimi. khaleifa*.
- Albasheer, A. A. (2024). *Mahmoud Mohammed Taha wa qadaya al-tahmiish fi al-Sudan*. Al-Mawsou'ah al-Saghirah li-al-Tiba'ah wa-al-Nashr wa-al-Tawzi.
- Al-Siddig, A. (1997). *Al-Sudan wa Al-Afriqaniyya*. Markaz Dirāsāt İstirātijyah.
- Al-Talib, M. A. (2014). *Al-shakhsiiyyah al-Sudaniyyah: Dirasah anthropolojiyyah nafsiyyah*. Dar Azza Publishing & Bookstore.
- Dagash, M. (2021). *Al-Afrū 'umūmiyya: Madhhab insānī thaqāfī wa fikrī*. Willows House for Printing and Publishing.
- Esedebe, P. O. (1994). *Pan-Africanism: The idea and movement, 1776-1991*. Howard University Press.

- Haj-Hamad, M. A. A.-Q. (1996). *Al-Sūdān Al-ma'zaq al-tārīkhī wa-āfāq al-mustaqbal: jadalīyyat al-tarkīb*. International Studies & Research Bureau.
- Hashim, M. J. (2018). *Mufākārāt ḥawla manhaj al-tahlīl al-thaqāfi: Al-thaqāfah, al-dawlah, al-dīmuqrāṭīyah, al-istiqlālīyah, al-īdiyūlūjīyā, wa al-afro-'umūmīyah*. Maktabat al-Dār al-Bayḍā.
- Hashim, M. J. (2019). *To be or not to be: Sudan at crossroads - a Pan-African perspective*. Mkuki na Nyota Publishers.
- Hatem, A. A. (2022). *Sudan's position on Arab and African issues within the framework of the Organization of African Unity 1973-1985*. (PhD Thesis). AL-Iraqia University.
- Ibrahim, A. A. (2020). *Al-afro-'Arabiyyah aw tahalufal-haribin*. Markaz Dirāsāt al-Waḥda al-'Arabiyya.
- Johnson, D. H. (2016). *South Sudan: A new history for a new nation*. Ohio University Press.
- Kameir, E.-W. (2005). *Jon Garang ru'yatuh li-al-Sudan al-Jadid wa i'adat bina' al-dawlah al-Sudaniyyah*. Dar Roueya Li-al-Nashr wa-al-Tawzi.
- Khalid, M. (2009). *Janub al-Sudan fi al-makhilal al-'Arabiya: Al-surah al-za'ifah wal-qam' al-tarikhī*. Dār al-ulūm Lil-nashr wa-al-tawzī.
- Lesch, A. M. (1998). *The Sudan: Contested national identities*. Indiana University Press.
- Majak, J. A. (1995). Pan-Arabism v. Pan-Africanism in the Sudan: The crisis of divergent ethnic ideologies. *Explorations in Ethnic Studies*, (18), 37-48.
- Makinda, S. M., & Okumu, F. W. (2008). *The African union: Challenges of globalization, security, and governance*. Routledge.
- Martin, T. (1986). *Race first: The ideological and organizational struggles of Marcus Garvey and the universal negro improvement association*. Majority Press.
- Nkrumah, K. (1963). *Africa must unite*. Heinemann.
- Rolandsen, Ø. H. (2011). The making of the Anya-Nya insurgency in the Southern Sudan, 1961-64. *Journal of Eastern African Studies*, 5 (2), 211-232.
- Sheikheldin, G. H. (2020). *Su'āt Afrīqyā: Madkhal ilā tārīkh wa āfāq al-ḥarakah al-Afrū-'umūmīyah*. Rafiki For Printing & Publishing.

Sovyetlerin Doğu Politikası ve Neriman Nerimanov: Temsil, İdeoloji ve Gerilim Alanları

Nigar Azizova*

Özet

Sovyetler Birliği'nin erken dönemlerinde Müslüman Doğu Halkları hem iç hem de dış politikada önemli bir yer tutmaktaydı. Bolşevikler, Çarlık Rusyası'nın sömürgeci mirasından ideolojik olarak uzaklaşmayı hedefledikleri için, Doğu halklarına yönelik anti-emperyalist politikalar benimseyerek sosyalist ideolojiyi bu halklar arasında yaymaya başlamışlardır. Buradaki temel hedeflerden biri de bu halkları Sovyet sistemine entegre etmek olmuştur. Ancak bu politikalar zamanla kendi içinde çelişkiler barındırmaya başlamıştır. Bu politikalar bir yandan Müslüman halklara kendi kaderini tayin hakkı sözü verirken, diğer yandan bu halklar üzerinde merkezî kontrolü pekiştirmeye yönelik politikalar uygulanmıştır. Bu çelişkili politikalar kendini, Sovyetlerin Müslüman coğrafyalarda kullandığı siyasal ve sembolik figürler aracılığıyla da göstermektedir. Bu bağlamda Neriman Nerimanov, Sovyetler Birliği'nin Doğu politikasında hem ideolojik hem de temsili boyutlarda kritik bir rol üstlenmiştir. Nerimanov, Bolşevik ilkelere bağlı ve Sovyet sisteminin kuruluşunda önemli bir rol oynasa da Azerbaycanlı geçmişi ve anti-emperyalist söylemleriyle Doğu halkları arasında meşruiyet kazanan bir temsilci olarak rol üstlenmiştir. Bu çalışma, Sovyetler Birliği'nin Doğu halklarına yönelik politikalarının tarihsel bir çerçevede ele alarak, bu bağlamda Nerimanov'un rolünü hem söylemsel hem de pratik düzeyde incelemeyi hedeflemektedir. Bu çalışma sonuç olarak, Nerimanov'un Sovyetler Birliği'nin Müslüman Doğu halklarına yönelik politikalarında sembolik bir figür, ideolojik bir aracı ve sistem içindeki sınırlı bir özne olarak konumlandırıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, erken Sovyet politikalarının anti-emperyalist söylemlerle merkezîyetçi pratik arasındaki gerilimi ve Nerimanov'un bu gerilimdeki konumu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Doğu Politikaları, Anti-Emperyalizm, Neriman Nerimanov, Doğu Halkları.

* Doktora Öğrencisi, Nigar Azizova, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, E-posta: azizovanigar713@gmail.com, ORCID: 0009-0007-7172-0979.

Abstract

In the early years of the Soviet Union, the Muslim peoples of the East occupied a significant place in both domestic and foreign policy. The Bolsheviks, aiming to distance themselves ideologically from the colonial legacy of Tsarist Russia, adopted anti-imperialist policies toward these peoples and sought to disseminate socialist ideology among them. One of the central goals was to integrate these populations into the Soviet system. However, these policies soon revealed internal contradictions. While promising the Muslim peoples the right to self-determination, the Soviet leadership simultaneously pursued strategies to reinforce centralized control. This tension was also reflected in the political and symbolic figures employed by the Soviets across Muslim regions. Within this framework, Nariman Narimanov assumed a critical role in both the ideological and representational dimensions of Soviet Eastern policy. Although firmly committed to Bolshevik principles and actively engaged in the establishment of the Soviet system, Narimanov also carried legitimacy among Eastern peoples through his Azerbaijani background and anti-imperialist rhetoric. This study examines the Soviet Union's policies toward the peoples of the East within a historical framework, focusing on Narimanov's role both discursively and in practice. It argues that Narimanov functioned as a symbolic figure, an ideological mediator, and a constrained actor within the Soviet system's policies toward the Muslim East. Ultimately, the study highlights the tension between the Soviet Union's anti-imperialist rhetoric and its centralizing practices, as well as Narimanov's position within this contradiction.

Keywords: Soviet Eastern Policies, Anti-Imperialism, Nariman Narimanov, Peoples of the East.

1. Giriş

Sovyet Doğu politikalarının kökenleri, Çarlık Rusyası'nın 19. yüzyıl sömürgeci genişlemesine dayanır. Çarlık, Kafkasya ve Orta Asya'daki Müslüman halkları ekonomik sömürü ve kültürel asimilasyonla yönetmiş, *birlik ve bölünmez Rusya* şiarıyla milli çıkarları hiçe saymıştır. 1917 Şubat Devrimi bu mirası sarsmış, Ekim Devrimi ise Bolşeviklerin anti-emperyalist dönüşümünü başlatmıştır. 7 Aralık 1917'de yayımlanan *Doğu'nun Emekçi Müslümanlarına Hitap* bildirisi, inanç ve ulusal kurumların özgürlüğünü vaat ederek, Müslüman radikalleri Komintern'in ilkeleriyle birleştirmiştir.

Neriman Nerimanov (1870-1925), Azerbaycan tarihinde yazar, dramaturg, öğretmen, doktor ve siyasi lider kimliğiyle öne çıkan çok yönlü bir şahsiyettir. Kaynaklarda doğum yeri Tiflis olarak belirtilmektedir. Nerimanov'un eğitim

hayatı 1879 yılında Tiflis Ruhani Mektebi'nde başlamış ve 1885 yılında bu kurumdan mezun olmuştur. Okulun müf-redatında şariat dersleri Azerbaycan (Türk), Fars ve Arap dillerinde yürütülmekle birlikte, eğitimin esas dili Rusça idi. Nerimanov, 1887 yılında Gori'de bulunan Zakafkasya Muallimler Seminaryası'na kabul edilmiştir. Söz konusu kurum, Çarlık Rusyası'nın bölgedeki eğitim politikalarının bir parçası olarak, Ruslaştırma siyasetini destekleyecek öğretmenler yetiştirmeyi amaçlamaktaydı (Kurban, 2012, s. 10). 1890 yılında mezun olarak öğretmenlik sertifikasını elde eden Nerimanov, yaklaşık otuz yaşına ulaştığında tıp fakültesine girmiş ve uzun bir sürecin ardından hekimlik mesleğini icra etmeye başlamıştır. Onun bu tercihi, yalnızca mesleki bir yönelim değil, aynı zamanda şahıslara veya idarelere mümkün olduğunca az bağımlı kalma arzusuyla da ilişkilidir. Nitekim Nerimanov, tıp eğitiminin zorlu ve uzun soluklu yapısına rağmen, bu bağımsızlık isteğinin kendisini söz konusu yola yönlendirdiğini ifade etmektedir (Əhmədov, 2010, s. 71).

Mesleki hayatına öğretmen olarak Qızılhacılı köyünde başlayan Nerimanov, burada çocukları eğitime teşvik etmiş, halkın gözünü açmaya yönelik çalışmalarıyla dikkat çekmiştir. Ancak bu faaliyetleri, köydeki beylerin tepkisini çekmiş ve köyü terk etmek zorunda kalmıştır. Bu deneyimlerini edebi bir esere dönüştüren Nerimanov, ilk dramatik eseri olan *Nadanlıq* (Cehalet) adlı komediyi kaleme almıştır (Əhmədov, 2016, s. 54). 1894 yılında Bakü'de "Neriman Kıraathanesi"ni kurarak Azerbaycan'da milli kütüphaneciliğin gelişmesine katkı sağlamış, ancak bu kütüphane 1898'de Çar yönetimi tarafından kapatılmıştır (Əhmədov, 2018, s. 13). Ayrıca Nerimanov aynı yıllarda, dil ve edebiyatla ilgili çalışmalarının yanı sıra tiyatro faaliyetlerinde de bulunmuştur.

1905 Devrimi'nden sonra siyasi ve sosyal faaliyetlere yönelen Nerimanov, "Ner" ve "Arı Bey" gibi çeşitli mahlaslarla *Hayat*, *İrşat*, *Basiret*, *Açık Söz*, *Hümmət*, *Burhanı-Terakki* ve

Tercüman gibi gazete ve dergilerde yazılar kaleme almıştır (Kurban, 2012, s. 6). 1906'da *Hümmət* gazetesinin editörlüğünü üstlenmiş, bu gazete aracılığıyla işçi ve emekçilerin haklarını savunmuş ve sosyalist fikirleri yaymıştır (Əhmədov, 2018, s. 352). 1910-1912 yıllarında Astrakhan'da bulunduğu dönemde *Prikaspiyski kray* gazetesinde yazılar yayımlamış, ayrıca hayır faaliyetlerine katılmıştır. Astrakhan'dan ayrılırken yerel aydın ve gazeteciler, onun sosyal hizmetlerini ve hekimlik faaliyetlerini övgüyle anmışlardır (Əhmədov, 2018, s. 461). Bakü'ye dönüşünde buradaki bir poliklinikte başhekim olarak çalışmış, milliyet ve din ayrımı gözetmeden hastalarını ücretsiz tedavi etmiş, bazı durumlarda ilaç masraflarını da üstlenmiştir.

1919-1920 yıllarında RSFSR Dışişleri Komiserliği Doğu Departmanı Müdürlüğünü yürüten Nerimanov, 1920'de Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti başkanlığına seçilmiştir (Əhmədov, 2010, s. 11). Bu görevi sırasında Bolşevik ideolojisinin katı çizgilerine aykırı görülen bazı girişimlerde bulunmuştur. Özellikle 28 Ağustos 1920'de Türkiye'deki bağımsızlık hareketine destek verilmesi yönünde karar alınmasını sağlamış, 1 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan Doğu Halklarının Birinci Kurultayı'nı açmıştır. 1922'de Ermeni Bolşeviklerinin Azerbaycan'daki faaliyetlerini eleştiren raporlar sunmuş, aynı yıl Cenevre Konferansı'na katılmış ve SSCB'nin ilk anayasasının hazırlanmasına aktif olarak katkıda bulunmuştur. Ayrıca, SSCB Merkezi İcra Komitesi başkanı olarak görev yapmıştır (Kurban, 2012, s. 57).

Hayatının son döneminde, 1923-1924 yıllarında kaleme aldığı *Ucqarlarda İnkılabımızın Tarixinə Dair* başlıklı yazılarında Bolşevik yönetiminin taşra politikalarını ve yerel yöneticilerin hatalarını eleştirmiştir. 28 Ocak 1925'te oğlu Necef'e yazdığı mektupta, iktidarın insanı yozlaştırıcı etkisine dikkat çekmiş, oğluna görev hırsına kapılmamasını öğütlemiştir

(Əhmədov, 2018, s. 293). Bu mektuptan kısa bir süre sonra, 1925 yılında hayatını kaybetmiştir. Ölümü üzerine dönemin önde gelen isimlerinden Lunaçarski ve Trotskiy, Nerimanov'u Doğu halklarının özgürlük mücadelesinin şanlı bir lideri olarak anmış, onu Leninist ideallere bağlı bir devrimci olarak değerlendirilmişlerdir (Əhmədov, 2018, s. 274).

Bu makale, Sovyetler Birliği'nin erken dönem Doğu politikalarını tarihsel bir çerçevede ele alarak, Azerbaycanlı Neriman Nerimanov'un bu politikadaki rolünü incelemeyi amaçlamaktadır.

2. Sovyetler Birliği'nin Erken Dönem Doğu Politikaları

Bolşevikler, 7 Aralık 1917'de iktidara geçer geçmez, *Doğu'nun Emekçi Müslümanlarına Hitap* adıyla bir çağrı yayımladı; bu bildiriye inançları, örf ve âdetleri ile ulusal-kültürel kurumlarının özgür ve dokunulmaz olduğu güvence altına alınıyordu. Anti-emperyalist Müslüman radikal akımlar ile komünizm arasındaki yakınlaşma ve işbirliği, Üçüncü Enternasyonal'in kuruluş ilkeleri ve genel yönelimi çerçevesinde açıkça dile getirildi ve genellikle destek gördü. Geleneksel güvenlik kaygıları, İngiltere karşıtlığı ve genel anti-emperyalist eğilimler, Marksizmi Doğu'ya yayma isteğiyle birleşmişti. Bu eğilimi savunanların önde gelen isimleri arasında Stalin ile Müslüman Bolşevik liderler Mirsaid Sultangaliev, S. M. Effendiev ve Nerimanov yer alıyordu. Her biri sosyalizmin Doğu'ya taşınmasını amaçlıyordu; ancak motivasyonları ve benimsedikleri yöntemler çoğu zaman birbirinden oldukça farklıydı. 1918-1919 döneminde ise bu farklılıklar henüz görünür hale gelmemişti. 1918'de Stalin, Rusya'daki en ileri Tatar Müslüman topluluklarını sosyalizme kazandırmayı amaçlayan Ulusal Komiserlikler Komiserliği (Narkomnats) bünyesinde Müslüman Komitesi'nin (çoğunluğu Tatar) kurulmasına öncülük etti (Blank, 1980, s. 174).

Moskova’da 1919’da kurulan Komünist Enternasyonal (Komintern), yabancı komünist partilerin faaliyetlerini Rusya Komünist Partisi’nin önderliğinde koordine etmeyi hedeflemektedir. O dönemde Lenin, Birinci Dünya Savaşı sonrası kaos ortamının, Batı kapitalist yönetimine karşı işçi sınıfı dayanışmasını ve dünya devrimini teşvik edecek yeni bir uluslararası örgütlenme gerektirdiğine inanıyordu. Bu yüzden Komintern’in merkezi Moskova’da konumlandırıldı; zira o sırada var olan tek sosyalist devlet oradaydı (Fowkes ve Gökay, 2009, s. 6). Lenin, Komintern’in kuruluş kongresinde, proleter devrimin zaferinin kaçınılmaz olduğunu ve uluslararası Sovyet Cumhuriyeti’nin yakın bir gelecekte tesis edileceğini ileri sürmüştür. 1919 yılında kaleme aldığı bir metinde, takip eden temmuz ayında uluslararası Sovyet Cumhuriyeti’nin kesin zaferinin gerçekleşeceğini vurgulamıştır. Ancak Bolşevikler, kapitalist ülkelerdeki devrim sürecinin Rusya’dakinden çok daha yavaş ilerlediğini gözlemlemiş ve bu durumun, Rusya’daki devrim deneyiminde olduğu gibi uzun ve tekrarlayıcı bir süreci gerektireceği sonucuna varmışlardır. Bu yeni gerçeklik ışığında, devrimci denklem içerisine yeni bir unsur eklenmiştir: Asya başta olmak üzere sömürge dünyasında yükselen radikal milliyetçi hareketler. 1920 yılından itibaren Bolşevikler, “Batı’daki güç dengesini düzeltmek amacıyla Doğu’yu devreye sokma” stratejisi doğrultusunda bu hareketlere yönelik ilgilerini artırmışlardır (White, 1974, s. 495).

Bolşevikler, emperyalist güçler arasındaki çatışmaları kapitalizmin yapısal zaafı olarak değerlendirmekteydi. Stalin, 1919 yılında dünyayı iki temel blok hâlinde sınıflandırmıştır: Birincisi; ABD, İngiltere, Fransa ve Japonya’dan oluşan emperyalist kamp; ikincisi ise silahsız olmalarına karşın deneyimli ajitatörlerden oluşan Bolşevik kamp. Bu iki blok arasındaki mücadelenin sonucunu belirleyecek unsur ise Doğu’daki köylü bölgeleri olacaktır. Zira söz konusu bölgeler hem strate-

jik ham maddelere ve geniş pazarlara sahip olmakta hem de yoğun nüfus barındırmaktaydı. Rus Komünistleri, bu sınır bölgelerinin ya Sovyet Rusya'nın himayesinde özgürleşebileceğini ya da emperyalist güçlerin etkisi altında kalacağını öngörmekteydi (Eudin ve North, 1957, s. 15).

Lenin ve Bolşevikler, ulusal azınlıkların kendi kaderini tayin etme hakkını desteklemekle birlikte, bu hakkı burjuva milliyetçiliğinden ayrı bir çerçevede yorumlamışlardır. Onlara göre, bu hak geçici bir nitelik taşımakta ve yalnızca proletaryanın çıkarlarını güvence altına alan bir araç olarak işlev görmektedir. Bolşeviklerin nihai hedefi, etnik federasyonlar oluşturmak değil, merkezileşmiş ve üniter bir sosyalist devlet inşa etmektir. Kendi kaderini tayin hakkı, bu merkezi yapı ve devlet bütünlüğünü korumaya yönelik stratejik bir araç olarak kullanılmaktaydı; dolayısıyla Rus İmparatorluğu'nun eski toprak bütünlüğü de bu süreç aracılığıyla dolaylı olarak muhafaza ediliyordu (Eudin ve North, 1957, s. 17).

Carr (1989), 1920'yi Bolşeviklerin milliyetler politikasında dönüm noktası olarak belirtmiştir. Lenin'in milliyetler politikası, başlangıçta ulusal azınlıkların kendi kaderini tayin hakkını savunsa da bu hak geçici ve pragmatik bir araç olarak görülüyordu. Nihai hedef, ulusal burjuvaziyi tasfiye ederek tüm milletleri, eski Rus İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruyan merkezileşmiş ve üniter bir Sovyet Devleti içinde birleştirmektir: *Ayrılma hakkı yerini giderek birleşme hakkına bırakıyordu. Batı'daki devrim beklentilerinin yavaşlamasıyla Bolşevikler dikkatlerini Doğu'ya çevirmiş ve ulusal kurtuluş hareketlerini Batı emperyalizmine karşı stratejik müttefik olarak değerlendirmişlerdir. Bu doğrultuda Komünist Enternasyonal aracılığıyla Doğu'daki hareketleri desteklemeyi ve komünist partileri örgütlemeyi amaçlamışlardır; bu politika, Lenin'in Milli Mesele ve Sömürge Meselesine Dair İlk Notlar* belgesiyle resmileştirilmiştir. Ancak Sovyetlerin Müslüman halklara yönelik iç politikası bu yak-

laşım ile çelişmekteydi: Dışarıdaki anti-emperyalist hareketleri desteklerken, kendi egemenlik alanındaki milliyetçi örgütleri ve hükümetleri tasfiye etmişlerdir. Bu çifte politika, Bolşevizmin milliyetçiliği ideolojik bir araç olarak kullanarak kendi iktidarını pekiştirdiğini göstermektedir.

Devrimin yayılması için Doğu stratejik bir alan olarak görülmekteydi. Komünist Enternasyonal, Temmuz 1920'de gerçekleştirilen II. Kongresi'nde Doğu politikasının temel programını ve stratejik esaslarını belirlemiş, bu stratejinin uygulanmasına yönelik taktik görevleri de ortaya koymuştur. Kongre sürecinde Komintern Yürütme Komitesi (KİYK), söz konusu görevlerin hayata geçirilmesi için somut önlemler hazırlamaya başlamıştır. Bu bağlamda, Doğu halklarının I. Kurultayı'nın toplanmasına yönelik çağrı yapılması fikri giderek daha ciddi bir şekilde gündeme gelmiştir. Komintern'in Doğu siyasetine verdiği büyük önem, II. Kongre'nin büyük bir hazırlık ve çaba gerektiren yapısıyla açıkça ortaya çıkmıştır. Bu ilginin temel nedenleri, Komintern'in Doğu meselesini tartıştığı dönemin sosyal ve siyasi faktörleriyle yakında ilişkiydi (Tohidi, 2001, s. 100).

Doğu Halkları Bakü Kongresi, 31 Ağustos 1920 tarihinde Komintern başkanı Grigorii Zinov'ev tarafından açıldı. Yanında kongre sekreteri olarak Karl Radek ve Komintern'in Doğu uzmanı Mikhail Pavlovich bulunuyordu. Kongrenin yerel organizasyon komitesi, ev sahibi olan Azerbaycan hükümeti başkanı Nerimanov tarafından yönetildi. Politikacıların açılış konuşmalarının ardından söz neredeyse tamamen Azerbaycan, Dağıstan ve Orta Asya'dan gelen parti ve partili olmayan delegelere, ayrıca Türkiye ve İran'dan katılan bazı konuşmacılara verildi. Yine Batı'dan bazı önde gelen Komünist temsilciler ve Hindistan ile diğer bölgelerden rastgele davet edilmiş birkaç konuk da hazır bulundu.

Kongrenin söylemi, oldukça açık bir şekilde Avrupa merkezli bir oryantalist bakış açısıyla şekillendirilmişti.

Nerimanov, Doğu'yu *bize ahlak ve kültür konusunda ilk fikirleri veren ak saçlı Doğu* olarak tanımladı ve bir noktada Zinov'ev, Lermontov'un Doğu'nun yüzyıllarca uyduğunu betimlediği *Kazbek* şiirinden alıntı yaptı. Birçok delegenin hem Rus hem de Rus olmayanların konuşmalarında Doğu'nun *geri kalmışlığı* fikri mevcuttu ve Kongre'nin temel amacı Doğu'yu eyleme geçmeye teşvik etmektir. Bu anlamda, 1920'de Bakü'de toplanan Birinci Doğu Halkları Kongresi'nin önemini üç temel noktada toplayabilmek mümkündür. İlk olarak, Komünist Enternasyonal açısından kongre, 1920'deki II. Komintern Kongresi'nin tamamlayıcısı niteliğinde olup, seçilen Eylem ve Propaganda Konseyi doğrudan Komintern yönetimine bağlanmıştır. İkinci olarak, kongre Britanya-Sovyet ilişkilerinde kritik bir rol oynamıştır; zira Britanya hükümetinde Sovyetlerle yapılacak ticaret anlaşmasına karşı çıkan kesimler, ancak Bolşeviklerin Bakü'deki "Britanya karşıtı" faaliyetlerini sınırlandırması şartıyla anlaşmaya onay vermeye hazırdı (White, 1974, s. 509). Bu bağlamda Lenin, Asya'daki devrimci potansiyeli vurgulayan az sayıdaki Bolşevik liderden biriydi. Ancak o bile, sömürge dünyasındaki dönüşümlerin Batı'daki devrimden önce gerçekleşmeyeceğine ya da onu hızlandırmayacağına inanıyordu. Dolayısıyla, Sovyetler Doğu'daki propaganda faaliyetlerini diplomatik çıkarları gözeterek kısıtlamış, bu da Bakü Kongresi'nin Bolşevik idealleri ile jeopolitik pragmatizm arasındaki gerilimi açığa çıkardığını göstermiştir (White, 1984, s. 223).

Bolşeviklerin milletler politikasındaki değişim, Nisan 1923'teki XII. Parti Kongresi'nde resmen ilan edildi. Stalin, *Parti ve Devlet Kuruluşunda Ulusal Etkenler* başlıklı raporunda ulusal sorunun yeni bir ele alınış biçiminden söz etti. Sosyo-ekonomik yapı, Bolşevik yaklaşımda belirleyici oldu: Feodalizmin sürdüğü Doğu bölgelerinde kendi kaderini tayin hakkı ilerici bir adım olarak tanınırken, Batı'da bu hak ahlaki ve ekonomik açıdan geçerliliğini yitirdiği gerekçesiyle redde-

dildi. 1919 Parti Programı, ezilen milletlerin ayrılma hakkını kabul etmekle birlikte asıl hedef olarak federal devletler birliğini öngörüyordu; ayrılma talepleri ise ilgili milletin tarihsel ve sınıfsal gelişim düzeyine göre değerlendiriliyordu. Bu yaklaşım, Bolşeviklerin ideolojik ve pratik politikalarını bölgesel sosyo-ekonomik farklılıklara göre uyarlama stratejisini açıkça ortaya koymaktadır (Tellal, 2002, s. 109).

3. Neriman Nerimanov'un Siyasi Mücadelesi ve Sovyetlerin Doğu Politikasındaki Rolü

1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinden sonra Rusya'daki Türkler ve diğer Müslüman topluluklar arasında milli sorunun çözümü önemli bir gündem haline geldi. Çarlık generaleri, *birlik ve bölünmez Rusya* sloganını öne sürerek farklı halkların milli çıkarlarını görmezden gelmekteydi. Bolşevikler ise iktidarlarını pekiştirmek amacıyla milli talepleri dikkate alma düşüncesini kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyorlardı. Sovyet Rusya, kuruluşunun ilk aşamalarından itibaren bu açıdan tutarsız bir siyaset izlemekteydi. 1917 yılının ortalarına dek herhangi bir federasyon fikrine karşı olan Bolşevikler, ilerleyen süreçte bu tutumlarını değiştirdiler. Her ne kadar Ekim Devrimi sırasında "halkların kendi kaderini tayin etme hakkı"na dair bir kararname yayımlanmış olsa da Stalin daha sonra bu hakkın yalnızca "halkların sosyalizmi tercih etmesi" koşuluyla geçerli olabileceğini ifade etmiştir (Əhmədova, 1998, s. 160).

1920 Nisan Devrimi'nin (Bolşevik devrimi) ardından Nerimanov, yeni Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Halk Komiserleri Sovyeti başkanı olarak 5 Mayıs 1920'de Bakü'ye geldi. Nerimanov, önce geçici Askeri İnkılap Komitesi, ardından İnkılap Komitesi ve Azerbaycan hükümetinin başkanlığını üstlenmiştir. Daha sonra Moskova'ya çağrılarak RSFSR Dışişleri Komiseri olarak görevlendirilmiştir. 1920'de

kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturması, bölgedeki sosyal ve siyasi ilişkiler açısından stratejik öneme sahip olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, Komintern Yürütme Komitesi'nin önerileri doğrultusunda, Şark Halkları Birinci Kurultayı Bakü'de düzenlenmiş ve 1-7 Eylül 1920 tarihleri arasında Hindistan, Afganistan, Türkiye, Çin, Kore ve diğer ülkelerden 37 milletin temsilcisi katılmıştır. Kurultayın onur başkanlığını Nerimanov yürütmüş, hazırlık ve organizasyon sürecinde aktif rol alarak *Şark Halklarının Tâbliğatı ve Faaliyet Şurasına* dahil olmuştur. Kurultay, Şark halklarının milli özgürlük hareketlerini destekleyen önemli bir adım olarak değerlendirilmiş; tarım, milli meseleler, sömürgecilik ve bölgesel yapılandırma sorunlarına ilişkin bölümler oluşturulmuştur. Nerimanov, özellikle Azerbaycan halkının milli ve manevi kalkınması, aydınların yetiştirilmesi ve eğitime özel önem vermiştir. Bu süreçte V. Lenin, Nerimanov'un Şark ile ilgili önerilerine sürekli olarak değer vermiş ve dikkate almıştır (Köçerli, 1965, s. 205).

Bu süreçte Nerimanov, Lenin'e ve Bolşevik Partisi'ne güveniyordu. Yeni rejimin, bir yüzyıldan uzun süre Çarlık Rusya'sının manevi ve maddi sömürgesi olan ülkelere ve halklara özgürlük getireceğine inanıyordu. Bu inançla, Azerbaycan için büyük planlar hazırlamıştı. Nerimanov, Bakü'nün petrolü ve Azerbaycan'ın diğer doğal kaynaklarını kullanarak, ülkeyi kısa sürede geliştirmeyi amaçlıyordu. Onun hedefi, Lenin'in de ifade ettiği gibi, Azerbaycan'ı Doğu'nun kapısında örnek bir Sovyet Cumhuriyeti haline getirmektir (Brinegar, 2017, s. 385). Nerimanov, Sovyet iktidarının Bakü'nün kaynaklarının daha geniş devrim için, özellikle komünizmin Müslüman Doğu'ya yayılması ve Azerbaycan'ın kalkınması için kullanılmasını güvence altına alacağına inanıyordu. Lenin ise kendi açısından, Nerimanov'un Moskova'nın Güney Kafkasya'daki Müslüman köylülüğüyle kurduğu tek

gerçek bağ olduğunu ve en azından başlangıçta vazgeçilmez bir figür olduğunu savunuyordu (Əhmədov, 1977, s. 21).

Nerimanov, Sovyet Rusya'nın başlangıçta Batı'ya aşırılı odaklanmasının, Şark'ta (Orta Asya, Afganistan, Türkiye, İran vb.) elde edilen kazanımları riske attığını düşünüyordu. Ona göre Şark, devrimin güçlenmesi ve Sovyetler etrafında birliği sağlamak için stratejik olarak kritik önemdeydi. Eğer Sovyetler, Şark halklarının özgürleşmesini ve bağımsızlığını destekleyerek bu bölgelerde devrimci hareketi doğru şekilde yönlendirseydi, bu hem bölgesel hem de Avrupa'daki devrimci süreçleri hızlandırabilirdi. Nerimanov, Batı'da sosyal devrimin hemen gerçekleşmeyeceğini, kapitalist ülkelerin savaş sonrası işçi sınıfıyla uzlaşma imkânı bulduğunu, bu yüzden devrimin Batı'da uzun soluklu olacağını öngörüyordu. Dolayısıyla Şark'ın önemi daha da artıyordu (Nərimanov, 1992, s. 9):

“Aslında Çiçerin ile benim amacımız birdi: Yani Avrupa'da kısa sürede sosyal devrim yaratmak ve böylece durumumuzu kurtarmaktı. Ben, bunun mutlaka Şark'tan başlaması gerektiğini ve böylece Avrupa kapitalizmini kaynaklarından mahrum ederek hızla işsizlik yaratmak, Avrupa'nın ticaret ve sanayi hayatındaki krizi derinleştirmek ve güçlendirmek gerektiğini savunuyordum. O ise tam tersine, Şark meselesini göz önünde bulundurmadan, propaganda yaparak ve Avrupa sermayesiyle yakınlaşma yoluyla Batı'da devrim ateşini yakmak istiyordu.”

Nerimanov, yazışmalarında Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün Sovyet merkezi tarafından tehdit altında olduğunu vurgulamaktadır. Merkez'in, Azerbaycan'ın tartışmasız topraklarını Ermenistan'a devretmesi kararını ciddi bir hata olarak değerlendiren Nerimanov, bunun Azerbaycan halkında büyük bir hoşnutsuzluğa yol açacağını

ifade etmektedir. Ayrıca Moskova'nın Azerbaycan üzerindeki doğrudan müdahalelerini eleştirerek, halkın ve yerel yönetimlerin bağımsız karar alma hakkının ihlal edildiğini belirtmektedir. Ayrıca Doğu'daki Müslüman halkların temsilcisi olarak, Sovyet merkezi tarafından bu halkların haklarının korunmasını ve Azerbaycan'ın çıkarlarının gözetilmesini talep etmektedir. Bunun yanı sıra, Merkez'deki Ermeni Daşnak komünistlerinin Azerbaycan ve Doğu siyaseti üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çekmekte ve bu durumun düzeltilmemesi hâlinde Müslüman Doğu'nun Sovyetler Birliği'nden uzaklaşacağını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Nerimanov'un yaklaşımı, Azerbaycan'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün savunulmasını, Moskova'ya yönelik uyarıların yapılmasını ve Doğu'daki Müslümanların haklarının korunmasını içermektedir (Əhmədov, 2010, s. 55). Lenin de komünizm fikirlerinin Doğu'da yayılmasında Azerbaycan ve Türkistan'daki sosyalist deneyimin önemini vurgulamış, bu bölgelerin Sovyet politikalarını tanıyacak şekilde emekçilerini etkileyeceğini belirtmiştir.

Nerimanov, 21 Mart 1920'de yayımladığı *Türkistan'da Politikamız* başlıklı makalesinde Lenin'in ögütlerini temel alarak, Türkistan'ın Doğu'daki stratejik merkez konumunu vurgulamış ve ideolojik yayılmanın silah zoruyla değil, fikirler aracılığıyla gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca, Türkistan'da örnek bir Şura yönetimi ve model bir Şura Cumhuriyeti kurulmasını önererek hem Doğu'daki sömürge halkları hem de Batı'daki baskı altındaki topluluklar için öncü bir yapı oluşturmayı hedeflemiştir (1971, s. 160).

Nerimanov ayrıca, Doğu'daki güvensizlik, tembellik ve üretkenlik eksikliğine dikkat çekmiş; sosyalist örgütlenmelerde bu faktörlerin göz önünde bulundurulması, işçi ve emekçilerin yaratıcı faaliyetlere aktif olarak katılmasının sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre, Doğu Müslümanları kendi yetenekleriyle yaratıcı sosyal işler yapabileceklerine ikna

edilmelidir. Türkistan'daki ilk devrimci önlemler konusunda Nerimanov, büyük üretimin millileştirilmiş olmasına rağmen küçük üretimde acele edilmemesi, ikmal mekanizması kurulana kadar küçük ticaretin sınırlı tutulması gerektiğini belirtmiştir. Toprak sorununa özel önem verilmesini savunmuş, toprakların topraksızlar arasında adil şekilde dağıtılmasının mülk sahibi sınıfın etkisini azaltacağını ifade etmiştir. Yapay sulama yöntemleriyle yılda birkaç kez ürün alınabilen arazilerde toprak mülkiyetinin dikkatle düzenlenmesi gerektiğini vurgulamıştır (Həsənov, 2005, s. 21). Kısaca, Nerimanov'un yaklaşımı, ideolojik yayılmayı stratejik merkezler üzerinden yürütme, yerel üretim ve toprak politikalarında dikkatli planlama ve Doğu halklarının kendi yeteneklerine güvenini artırma üzerine odaklanmıştır.

Nerimanov, Sovyet Doğu politikalarının iç çelişkileriyle de mücadele etmiştir. Lenin dönemindeki esneklik (1917-1924), ulusal komünizme göz yumarken, Stalin'in *tek ülkede sosyalizm* tezi (1924 sonrası) yerel milliyetçiliği bastırmıştır. Nerimanov ise Azerbaycan'da milli eğilimli politikalar uygulayarak (örneğin, Zengezur ve Nahçıvan topraklarını savunma), milli çıkar temelli bir yol tercih etmiş ve bu akımın öncüsü olmuştur. Ancak bu yaklaşım Stalin'in mütefiki Sergo Ordzhonikidze ile çatışmıştır: Ordzhonikidze, Transkafkasya'da merkezi kontrolü zorlamış, Nerimanov ise özerkliği talep etmiştir. 1923'te Moskova'ya transfer edilmesi bu gerilimin bir sonucudur ve komünizm bunu bir *yerel sapma* olarak etiketlemiştir. Lenin'e yazdığı mektuplar, bu ideolojik çatışmayı aydınlatır: Ermeni meselesi gibi konularda, Sovyetlerin *gerçek niyetlerini* eleştirmiş; Çarlık sömürsünden kurtuluş vaadinin samimiyetsizliğini ima etmiştir. Bu ve benzeri gerilimler, Sovyet Doğu politikalarının diyalektiğini yansıtır: Kendi kaderini tayin hakkı (1917), Stalin'in yorumuyla "sosyalizmi seçme şartı" sınırlanmıştır (Həsənov, 2005, s. 65). Bu bağlamda Nerimanov'un Rusya ile ilişkileri, teslimi-

yetçi değil, milli çıkar temelli bir anlayışa dayanmaktadır. Lenin'le görüşmelerinde Azerbaycan'ın bağımsız bir Sovyet Cumhuriyeti olarak tanınmasını, Bakü'nün başkent kabul edilmesini, komünist ideolojinin yerel geleneklerle uyumlu biçimde yayılmasını ve 1918 olaylarından sorumlu siyasetin dışlanması şart koşmuştur. Ayrıca Rusya'nın güçlü olmasının, taşra bölgelerinin kalkınması ve yerel kadrolara güvenle mümkün olacağını savunmuştur.

Nerimanov'un yaklaşımına dair bugüne kadar fazla ele alınmamış konulardan biri Türkiye'ye yönelik siyasetidir. Kendi siyasal yaklaşımıyla da ilişkili olarak Azerbaycan Hükümeti başbakanı sıfatıyla onun attığı ilk adımlardan biri, doğrudan Türkiye ve Mustafa Kemal Atatürk'le irtibat kurmak olmuştur. Nerimanov, Atatürk'e gönderdiği mektubunda iki halk arasındaki ilişkileri "kardeşlik silahıyla güçlenmiş" bağlar olarak nitelendirmiştir. Bu dostane yaklaşımın bir göstergesi olarak, iki ülke arasındaki ilişkilerin resmileştirilmesi amacıyla hem Bakü'de hem de Ankara'da elçilikler açılmıştır (Qurbanov, 2005, s. 422). Nerimanov, 1921 yılının Nisan ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben büyük bir sevinçle şu sözleri kaleme almıştır (Kurban, 2012, s. 45):

"Azerbaycan hükümeti, inkılap ruhlu Türk halkının, onun özgürlüğünü yok etmek isteyen Antant devletlerine karşı kutsal savaşa kalkıştığı o günlerin sevinçli anlarını tebrik ediyor ve sizin sevincinize ortak olduğunu bildiriyor. Azerbaycan'ın özgür olmuş işçi ve köylüleri, inkılapçı Türk devletine en samimi tebriklerini gönderiyor. Türk halkı, kahramanlık mücadelesinin ikinci yılında, özgürlüğünü yok etmek isteyen Antant devletleri üzerinde büyük zaferler kazanmıştır. Türk halkının bu zaferi münasebetiyle sevincini ifade eden Azerbaycan devleti, emindir ki bizimle aynı safta kardeşlik silahı ile silahlanmış kahraman Türk ordusu, zafer bayrağını kendi tarihî merkezi olan İstanbul'da kaldıracığı gün uzak değildir."

4. Sonuç

Sovyetler Birliği'nin erken dönem Doğu politikaları, anti-emperyalist söylem ile merkezîyetçi pratikler arasındaki gerilimi yansıtan karmaşık bir yapı sergilemiştir. 1917 Devrimlerinin hemen ardından yayımlanan *Doğu'nun Emekçi Müslümanlarına Hitap* bildirisiyle başlayan bu politikalar, Müslüman halkların inanç, örf-âdet ve ulusal-kültürel kurumlarının dokunulmazlığını vaat ederek, Bolşeviklerin iktidarını pekiştirmek amacıyla radikal milliyetçi akımları Komintern çerçevesinde entegre etmeyi hedeflemiştir. Lenin'in *kendi kaderini tayin hakkı* kararı ve Stalin'in sosyo-ekonomik farklılıklara dayalı yorumları, Doğu'yu stratejik bir devrim alanı olarak konumlandırırken, pratikte eski Rus İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü dolaylı yoldan koruyan bir federalizm oluşturmuştur. 1920 Bakü Doğu Halkları Kongresi gibi etkinlikler, bu politikanın propaganda zirvesini temsil etmiş; Britanya karşıtlığını ve sömürgeci güçlere karşı Doğu cephesini güçlendirerek, Sovyetlerin jeopolitik pragmatizmini ortaya koymuştur. Ancak bu süreç, dış politikadaki anti-emperyalist ittifaklarla içerdeki milliyetçi tasfiyeler arasındaki çifte standardı da açığa çıkarmıştır. Örneğin, Komintern'in II. Kongresi'nde belirlenen stratejik önlemler, Doğu halklarını devrime çekerken, Moskova'nın merkezi denetimi yerel özerkliği sınırlamıştır. Bu bağlamda, Nerimanov'un siyasi mücadelesi, Sovyet Doğu politikalarının mikro düzeydeki somutlaşmış hali olarak öne çıkmaktadır. 1920 Nisan Devrimi sonrası Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı olarak Bakü'ye dönüşüyle başlayan liderliği, ulusal komünizm akımının öncüsü bir rol üstlenmesini sağlamış; Bakü Kongresi'nin organizasyonunda ve *Şark Halklarının Tâbliğatı ve Faaliyet Şurasında* aktif katılımı, Bolşevik ideolojisini *Doğu'nun uyanışı* retoriğiyle uyarlamasını simgelemiştir. Nerimanov'un Lenin'e olan inancıyla şekillenen siyaset yaklaşımı, Azerbaycan'ı Doğu kapısı bir Sovyet modeli olarak geliştirme vizyonunda somutlaşmıştır.

Türkistan'da Politikamız makalesi gibi yazıları ise, ideolojik yayılmayı silah zoru yerine fikir temelli bir yaklaşımla savunan stratejik vizyonunu yansıtmaktaydı. Bu anlamda, toprak reformu, sulama projeleri ve yerel kadroların güçlendirilmesiyle, Doğu Müslümanlarının yaratıcı potansiyelini harekete geçirmeyi amaçlamıştı.

Ne var ki, Nerimanov'un mücadelesi, Sovyet sisteminin iç çelişkileriyle trajik bir biçimde çatışmıştır. Stalin-Ordzhonikidze ittifakının merkezîyetçi baskısı altında, Zengezur ve Nahçıvan gibi toprak bütünlüğü talepleri *yerel sapma* olarak damgalanmış; 1923'te Moskova'ya çağırılması ve 1925'teki şüpheli ölümü, ulusal komünizmin bastırılmasını simgelemiştir. Lenin'in onu *Güney Kafkasya Müslüman köylülüğüyle tek gerçek bağ* olarak gördüğü bir figürken, Stalin dönemi revizyonizmiyle 1930'larda lanetlenip 1972'de rehabilite edilmesi, Sovyet Doğu politikalarının diyalektik doğasını yansıtmaktadır: Özerklik vaatleri, sosyalizmin *seçilmesi* şartıyla sınırlanmış; ayrılma hakkı, birleşme hakkına dönüşmüştür. Sonuç olarak, Nerimanov'un rolü, Sovyet Doğu politikalarının hem başarılarını hem de sınırlarını özetlemektedir: Anti-empyralist bir aracı olarak Doğu halklarını sisteme entegre etmiş, ancak merkezi hegemonyanın ağırlığı altında ezilmiştir. Bu gerilim, post-Sovyet dönemde Kafkasya ve Orta Asya'daki etnik çatışmalarda yankılanmakta ve Nerimanov'un mirası, milliyetçilik ile sosyalizm arasındaki hibrit müzakerenin tarihsel bir dersini sunmaktadır.

Kaynakça

- Blank, S. (1980). Soviet politics and the Iranian revolution of 1919-1921. *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 21(2), 173-194.
- Brinegar, S. (2017). The oil deal: Nariman Narimanov and the Sovietization of Azerbaijan. *Slavic Review*, 76(2), 372-394.
- Carr, E. H. (1989). *Bolşevik devrimi 1917-1923*. İstanbul: Metis Yayınları.

- Eudin, J., & North, R. (1957). *Soviet Russia and the East, 1920-1927: A documentary survey*. Stanford University Press.
- Fowkes, B., & Gökay, B. (2009). Unholy alliance: Muslims and communists - An introduction. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 25(1), 1-31.
- Həsənov, H. (2005). *Nəriman Nərimanovun tarixi missiyası*. Pedaqogika.
- Köçərli, F. (1965). *Nəriman Nərimanov*. Azərbaycan Elmlər Akademiyası.
- Kurban, V. (2012). *Neriman Nerimanov ve Türkiye politikası*. AZERBERPA Bilimsel-Araştırma Proje Enstitüsü.
- Nərimanov, N. (1971). *Məqalələr və nitqlər*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Nərimanov, N. (1992). *Ucqarlar inqilabımızın tarixinə dair: Stalinə məktub*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Əhmədov, T. (1977). *Nəriman Nərimanov*. İşıq.
- Əhmədov, T. (2010). *Nəriman Nərimanov*. Nurlar.
- Əhmədov, T. (Ed.). (2010). *Görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ədib: Nəriman Nərimanov*. Nurlar.
- Əhmədov, T. (2016). *Nəriman Nərimanov: Həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı*. Nurlar.
- Əhmədov, T. (2018). *Nəriman Nərimanov: Albom-kitab*. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.
- Əhmədova, F. (1998). *Nəriman Nərimanov-İdeal və gerçəklik*. Elm və Həyat.
- Qurbanov, Ş. (2005). Atatürk və Nəriman Nərimanov. *Dirçəliş*, 419-427.
- Tellal, E. (2002). Mirsaid Sultan Galiyev. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(1), 106-133.
- Tohidi, S. (2001). *Kominternin Şərq siyasəti və İran*. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
- White, S. (1974). Communism and the East: The Baku Congress, 1920. *Slavic Review*, 33(3), 492-514.
- White, S. (1984). Soviet Russia and the Asian revolution, 1917-1924. *Review of International Studies*, 10(3), 219-232.

Manifestation of Five Love Languages in Friendship Relations: Exploring Perspectives and Individual Differences among International Students

Pulwasha Anwar*, Helia Bahrani**, Zulmi Ramdani***

Özet

Bu çalışma, Beş Sevgi Dili'nin kültürlerarası arkadaşlıklarda nasıl ifade edildiğine ve bireysel demografik ve kişilik farklılıklarının bu ifadeleri nasıl etkilediğine dair genel bir anlayış sağlamayı amaçlamaktadır. Bu keşifsel sıralı karma yöntemi tasarımı kullanan çalışma, farklı kültürlerden arkadaşlıklar edinmiş çeşitli ülkelerden gelen uluslararası öğrenciler arasındadır. Nicel analizler, sevgi dillerinin hem ilişki memnuniyeti hem de Beş Büyük Kişilik Özellikleri ile pozitif bağlantısı olduğunu ortaya koymuştur, ancak genel yaşam memnuniyeti ile anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Regresyon analizleri, Beş Büyük Özelliğin yaşam memnuniyetini anlamlı bir şekilde ön görmesiyle hem sevgi dili kullanımının hem de kişilik özelliklerinin ilişki memnuniyetini açıkladığını göstermiştir. Aracılık analizine görüntülü, ilişki memnuniyetinin sevgi dili kullanımı ile yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkiye tam olarak aracılık ettiğini göstermiştir. Ancak, moderasyon analizi, sevgi dili ile yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkiyi düzenlemediğini göstermiştir. 100 uluslararası katılımcıdan açık uçlu cevaplarla toplanan nitel veriler, bulguları daha da zenginleştirmiştir. Tematik analiz, sevgi dilinin romantik, ailevi veya platonik olmasına bakılmaksızın, sevgi dillerinin sevgi ve ilgiyi ifade etmek için yaygın olarak duygusal ve davranışsal araçlar olarak anlaşıldığını ortaya koymuştur. "Nitelikli Zaman" en baskın tema olarak öne çıkmış; anlamlı bir varlık, ortak deneyimler ve duygusal bağ kurmanın sevgi

* PhD Scholar, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of Psychology, Bursa, E-mail: pulwashakhansrk@gmail.com, ORCID: 0009-0004-2492-1979.

** PhD Scholar, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of Psychology, Bursa, E-mail: helia.bahrani.9292@gmail.com, ORCID:0009-0003-7037-944X.

*** PhD Scholar, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of Psychology, Bursa, E-mail: zulmi@uinsgd.ac.id, ORCID: 0000-0002-7052-4462.

ve takdiri ifade etmede ne kadar değerli olduğunu vurgulamıştır. Genel olarak, bulgular sevgi dillerinin kültürlerarası arkadaşlıkların kalitesini şekillendirmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Uluslararası öğrenciler arasında destekleyici ve tatmin edici kişilerarası bağları geliştirmede duygusal varlığın, kültürel duyarlılığın ve uyulanabilir iletişimin önemini vurgulamaktadır. Bu sonuçlar, çok kültürlü ortamlarda sosyal refahı arttıran daha kapsayıcı ilişkiyel modellerin geliştirilmesine katkıda bulunabilir.

Anahtar Kelimeler: Sevgi Dilleri, Beş Faktörlü Kişilik Özelliği, İlişki Memnuniyeti, Yaşam Memnuniyeti, Uluslararası Öğrenciler.

Abstract

This study explores how the Five Love Languages are expressed in cross-cultural friendships and how individual demographic and personality differences influence these expressions. Employing an exploratory sequential mixed-methods design, the study involved international students with cross-cultural friendships. Quantitative analyses revealed that the expression of love languages was positively associated with relationship satisfaction and the Big Five Personality traits, but not with overall Life Satisfaction. Regression analyses showed the Big Five Personality traits significantly predicted life satisfaction, while love language use and personality traits predicted relationship satisfaction. Mediation analysis indicates that relationship satisfaction fully mediated the relationship between love language use and life satisfaction. Moderation analysis found that personality traits did not moderate the relationship between love language and life satisfaction. Qualitative data, collected through open-ended responses from 100 international participants, further enriched the findings. Thematic analysis revealed that love languages were widely understood as emotional and behavioural tools for expressing affection and care, regardless of whether the relationship was romantic, familial, or platonic. "Quality Time" emerged as the most dominant theme, with participants emphasising the value of meaningful presence, shared experiences, and emotional connection in expressing love and appreciation. Overall, the findings suggest that love languages have a significant impact on the quality of cross-cultural friendships. They highlight the importance of emotional presence, cultural sensitivity, and adaptive communication in fostering supportive and fulfilling interpersonal bonds among international students. These insights may contribute to more inclusive relational models that enhance social well-being in multicultural environments.

Keywords: Love Languages, Big Five Personality Traits, Relationship Satisfaction, Life Satisfaction, International Students.

1. Introduction

The topic of the five love languages has received significant attention in recent decades, primarily used by marriage counsellors to resolve couple conflicts and increase relationship satisfaction (Chapman, 1992; Egbert & Polk, 2006; Impett et al., 2024). Not only that, studies on love languages have

been featured in several training programs, discussions, seminars, and communities, as well as in social media movements (Impett et al., 2024; Nichols et al., 2018). The increasing development of studies on the five love languages indicates that this topic is urgent for individual relationships.

Since being introduced by Chapman as one of the studies in his marriage counselling activities, the five love languages have received much attention from many researchers. The study conducted by Bunt and Hazelwood (2017) shows that the use of love languages in a marriage relationship is a symbol for couples to get mutual satisfaction. Additionally, the five love languages each couple uses manifest their love for one another (Hughes & Camden, 2020). When someone has the appropriate love language for their partner, they have succeeded in understanding their concept and identity and fulfilling their need for a positive relationship (İnce & Işık, 2022). Several psychological factors are strongly suspected of influencing a person's love language, including empathy (Mostova et al., 2022), self-differentiation (İnce & Işık, 2022), and individual affective preferences (Coy & Rodriguez, 2023).

The studies examining the five love languages have primarily focused on the context of marriage or romantic relationships between individuals and their partners (Bunt & Hazelwood, 2017; Hughes & Camden, 2020; Nichols et al., 2018). The study of love language in the context of friendship is an interesting one to explore. Relationships, whether in friendship or marriage, aim to foster better mental health for individuals and steer the relationship towards more positive outcomes. Impett et al. (2024) explain that the manifestation of a person's love language does not always have to occur in a couple but can also occur in a friendship.

A study examining the five love languages in college students was conducted to confirm the typology of love language

ges among a group of student participants. Apart from cultural aspects, gender differences are also predicted to produce different manifestations between men and women. Research conducted by Bunt and Hazelwood (2017) and Hughes and Camden (2020) suggests that women tend to use more love languages than men. Both men and women can utilise these five love languages to strengthen and enhance relationship satisfaction (İnce & Işık, 2022; Mostova et al., 2022). This study aims to explore the forms of love language that occur in the context of friendship relationships. Additionally, another goal is to determine whether there are differences in individual demographics (gender, culture, and generation) in expressing love language in friendship relationships.

2. Literature Review

Chapman (1992) initially described this model in his book, *The 5 Love Languages: The Secret to Lasting Love*, which identifies five distinct channels for expressing and understanding love: verbal affirmation, acts of service, giving gifts, quality time, and physical touch. In a later version, Chapman (2015) emphasised that relationship fulfilment depends on replenishing a person's inner reserve of feelings through preferred methods of expressing affection. Until now, a significant portion of the literature has focused on romantic relationships or married partners (Bunt & Hazelwood, 2017; Hughes & Camden, 2020; Nichols et al., 2018).

2.1. Theoretical Framework of Love Languages in Friendships

Chapman's (1992) typology of love languages was derived from relational maintenance paradigms and initially developed as a means to maintain interpersonal relationships in the face of stress (Stafford et al., 2005). Since the paradigm was first developed for romantic dyads, empirical expansions

have modified it to encompass non-romantic relationships, such as friendships, suggesting that preferred affection modalities may transcend relational boundaries (Egbert & Polk, 2006). predicts higher happiness ($\beta = .28$), reiterating romantic dynamics with less intensity. Current research suggests that love languages are not limited to romantic settings but also play a significant role in non-romantic relationships, such as friendships. This perspective aligns with Self-Determination Theory (Deci & Ryan, 2000), which posits that the need for relatedness is a fundamental human motivation. When friends express care in personal and meaningful ways, bonds of trust, loyalty, and mutual support are more likely to develop outside of romantic relationships.

2.2. Love Language Preferences and Cultural Variations in Friendships

In collectivistic societies, such as those in East Asia, giving gifts or offering acts of service is often highly valued. At the same time, physical touch appears less common compared with those in Western societies (Hofstede, 2001). By contrast, studies in the Balkans reveal that spending time together is considered a central aspect of friendship (Mantova, 2023). Some behaviours are considered acceptable in various cultures and situations. For example, some scholars argue that Chapman's original view of one primary love language is too limited. Instead, they suggest that how people express affection changes depending on the type of relationship and the cultural setting (Impett et al., 2024).

2.3. Demographic Factors and the Unique Context of International Students

Research shows, for instance, that women often place greater importance on verbal reassurance and shared time than men do. These differences may seem subtle, but they

have a significant impact on how relationships develop. Being mindful of such gender-based tendencies improves understanding between partners and helps foster stronger and healthier connections (Bunt & Hazelwood, 2017; Hughes & Camden, 2020). In diverse cultural contexts, such as Türkiye, these factors often intersect. International students may find that behaviours considered affectionate in their home culture are misinterpreted in another culture. Adjusting to new norms can necessitate reevaluating how relationships are formed and maintained.

2.4. Hypotheses

H1: Love Language use will be positively associated with Relationship satisfaction, Life satisfaction, and Big Five Personality traits.

H2: Love Language use and Big Five Personality traits will significantly predict (a) relationship satisfaction and (b) life satisfaction

H3: Relationship satisfaction will mediate the relationship between love language use and life satisfaction.

H4: Big Five Personality traits will moderate the relationship between love language use and life satisfaction.

3. Method

3.1. Research Approach

The first (quantitative) phase employs a cross-sectional survey to examine the relationship between love languages, relationship satisfaction, and life satisfaction, while also testing the moderating roles of personality traits (Big Five) and the mediating role of relationship satisfaction. Following this, the second (qualitative) phase involves conducting in-depth interviews to explore participants' subjective experiences,

contextualising and elaborating on the quantitative findings. This sequential integration enables statistical generalisation alongside rich, nuanced insights, ensuring a deeper exploration of how and why love languages function in interpersonal dynamics.

3.2. Participants

This study focuses on international students as the target population, with a sample of 100 participants from diverse cultural and national backgrounds studying in Türkiye. Türkiye was selected as the research setting due to its growing prominence as a global education hub, hosting a large and multicultural student community. This environment provides a unique opportunity to examine how love languages operate across different cultural contexts within a shared living and academic experience.

3.3. Research Instruments

3.3.1. Relationship Assessment Scale

This study employed the Relationship Assessment Scale (RAS) developed by Susan S. Hendrick (1988). To align with the study's focus on friendship (rather than romantic partnerships), the wording of all items was adapted by replacing 'partner' with 'friend' (e.g., How well does your partner meet your needs? became How well does your friend meet your needs?). The original RAS consists of 7 items rated on a 5-point Likert scale (e.g., 1 = Not at all to 5 = Completely). After modification, one item was removed due to irrelevance to friendship contexts, resulting in a 6-item adapted version. Psychometric analyses have demonstrated strong reliability (Cronbach's $\alpha = 0.87$) and construct validity, making it a widely used measure in relationship research (Hendrick, 1988).

3.3.2. Satisfaction with Life Scale (SWLS)

The Satisfaction with Life Scale (SWLS), developed by Diener et al. (1985), measures global life satisfaction as a core component of subjective well-being. The scale includes five items (e.g., in most ways, my life is close to ideal) rated on a 7-point Likert scale (1= Strongly Disagree to 7= Strongly Agree). An inter-rater reliability score of 0.73 was obtained, with item-to-item correlation coefficients ranging from 0.6 to 0.8 (Diener et al., 1985).

3.3.3. 10-Item Big Five Inventory (BFI-10)

Personality traits were assessed using the 10-item Big Five Inventory (BFI-10) by Rammstedt & John (2007), a concise measure derived from the longer Big Five Inventory (John & Srivastava, 1999). Despite its brevity, the BFI-10 maintains acceptable reliability ($\alpha = .72$) and moderate-to-strong correlations with the full BFI, making it suitable for large-scale surveys where time constraints are a concern (Rammstedt & John, 2007).

3.3.4. The Five Love Languages Scale

The Five Love Languages Scale, adapted from Chapman's (1992) theory, was operationalised using the validated measure by Egbert & Polk (2006), published in Communication Research Reports 2006. The instrument includes 11 items (e.g., Spending time doing something we both like) rated on a 5-point Likert Scale. A reliability coefficient of 0.856 was obtained based on tests conducted on 100 participants, with individual item validity values ranging from 0.3 to 0.7, aligning with Chapman's Theoretical framework. For the current study's focus on friendship contexts, all references to romantic partners (e.g., "partner") were replaced with "friend." One item was removed due to exclusive relevance to romantic re-

relationships, reducing the scale from 12 to 11. The modified version maintained the original 5-point Likert structure and dimensional framework.

3.4. Research Procedure

The research instrument was adapted into a digital format using Google Forms, featuring an informed consent page, demographic section, and four standardized scales: the 10-Item Big Five Inventory (BFI-10) to assess personality traits, the Satisfaction with Life Scale (SWLS) to measure subjective well-being, the Relationship Assessment Scale to evaluate relationship satisfaction, and The Five Love Languages Scale to examine emotional communication preferences.

3.5. Data Analysis

We analysed the data using IBM SPSS Statistics. First, we conducted descriptive statistics (frequencies, means, standard deviations) for all demographic variables (age, gender, education, friendship duration). Next, we performed a Pearson correlation analysis to examine the relationships between key variables. We then ran linear regression to test how love languages and Big Five traits predicted life satisfaction and relationship satisfaction. For advanced analyses, we employed Hayes' PROCESS macro for mediation analysis (testing whether relationship satisfaction mediated the love language-life satisfaction link) and moderation analysis (examining whether Big Five traits moderated the relationship between love language and life satisfaction). For qualitative data, participants answered five open-ended questions about their relationship experiences. We analysed responses using thematic analysis (Braun & Clarke, 2006), following coding, theme generation, and interpretation steps to identify key data patterns.

4. Results

4.1. Quantitative Findings

Table 1. Demographic Data of Participants (N=100)

No.	Category	Frequency	Percentage (%)
1	Age		
	Range: 19-47 (M = 28.35, SD= 6.85)	-	-
2	Gender		
	Male	42	42
	Female	58	58
3	Educational Level		
	High School Diploma	18	18
	Bachelor	44	44
	Master	30	30
	Doctor	8	8
4	Marital Status		
	Single	70	70
	Married	25	25
	In Relationship	5	5
5	Nationality		
	13 countries (Southeast Asia: 35%, Middle East: 30%, Africa: 25%, Europe: 10%)		

Table 1 summarises the demographic characteristics of the participants collected from the sample of 100 international students aged between 19 and 47 (M = 28.35). 42 participants were male (42%), and 58 were female (58%). In terms of educational background, most participants held a bachelor's degree (44%), followed by those with a master's degree (30%), a high school diploma (18%), and a doctoral degree (8%). Regarding marital status, most participants were single (70%), while 25% were married and 5% reported being in a relationship. The students came from 13 different countries, which provided a culturally diverse sample for the study. The demographic section of the questionnaire collected these demographic details.

Table 2. Descriptive Statistics and Correlations for Study Variables

	Variables	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	1	2	3	4
1	LL	100	3.91	0.64	-	-	-	-
2	LS	100	4.95	1.15	.19	-	-	-
3	RS	100	3.55	0.53	.42***	.42***	-	-
4	BF	100	3.39	0.46	.44***	.32**	.50***	-

Note. LL Love Language, LS Life Satisfaction, RS Relationship Satisfaction, BF Big Five Personality, ** $p < .01$. *** $p < .001$

Table 2 revealed that the love language has a significant positive correlation with relationship satisfaction ($r = .42, p < .001$) and the Big Five Personality traits ($r = .44, p < .001$). Life satisfaction has a significant correlation with relationship satisfaction ($r = .42, p < .001$) and Big Five Personality traits ($r = .32, p < .01$). Relationship satisfaction has a significant correlation with Big Five Personality traits ($r = .50, p < .001$).

Table 3. Regression Coefficients of Love Language and Big Five Personality Traits on Life Satisfaction

Variables	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>t</i>	<i>P</i>	95% CI
Constant	2.07	.88	2.34	.021	[.32, 3.83]
LL	.10	.19	.51	.608	[-.28, .48]
BF	.73	.26	2.78	.006**	[.21, 1.26]

Note. LL= Love Language, BF= Big Five Personality, CI = Confidence interval, ** $p < .01$

Table 3 shows the impact of Love Language and Big Five Personality traits on Life satisfaction in students. The R^2 value of .11 revealed that the predictors explained 11% variance in the outcome variable with $F(2, 97) = 5.78, p < .01$. The findings revealed that Big Five Personality traits positively predicted Life satisfaction ($\beta = .30, p < .01$). In contrast, Love Language had a non-significant effect on Life satisfaction ($\beta = .05, p > .05$).

Table 4. Regression Coefficients of Love Language and Big Five Personality Traits on Relationship Satisfaction

Variables	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>t</i>	<i>P</i>	95% CI
Constant	1.25	.36	3.43	<.001	[.53, 1.98]
LL	.20	.08	2.56	.012**	[.04, .36]
BF	.45	.11	4.09	<.001**	[.23, .66]

Note. LL= Love Language, BF= Big Five Personality, CI = Confidence interval, ** $p < .01$

Table 4 shows the impact of Love Language and Big Five Personality traits on Relationship satisfaction in students. The R^2 value of .30 revealed that the predictors explained 30% variance in the outcome variable with $F(2, 97) = 20.26, p < .001$. The findings revealed that both love language ($\beta = .24, p < .05$) and big five traits ($\beta = .40, p < .001$) positively predicted relationship satisfaction.

Table 5. Regression Analysis for Mediation of Relationship Satisfaction Between Love Language and Life Satisfaction

Variable	B	95%CI	SE B	B	R ²	ΔR^2
Step1					.03	.03
Constant	3.64***	[2.23, 5.04]	.71			
LL	.34	[-.02, .71]	.18	.19		
Step 2					.17	.14***
Constant	1.70*	[.08, 3.31]	.81			
LL	.03	[-.33, .39]	.18	.02		
RS	.22***	[.45, 1.31]	.22	.41***		

Note. LL Love Language, RS Relationship Satisfaction, CI = Confidence interval, *** $p < .001$

Table 5 shows the impact of Love Language and Relationship satisfaction on students' Life satisfaction. In step 1, the R^2 value of .03 revealed that love language explained 3% variance in life satisfaction with $F(1, 98) = 3.56, p = .06$. The findings revealed that Love Language marginally significantly predicted Life satisfaction ($\beta = .19, p = .06$). In Step 2, the R^2 value of .17 revealed that love language and Relationship satisfaction explained 17% variance in life satisfaction with $F(2, 97) = 10.22, p < .001$. The findings revealed that relationship satisfaction ($\beta = .41, p < .001$) positively predicted life satisfaction, whereas the direct effect of Love Language ($\beta = .02, p > .05$) became non-significant. The ΔR^2 value of .14 revealed a 14% change in the variance of model 1 and model 2 with $\Delta F(1, 97) = 16.33, p < .001$. The regression weights for love language subsequently reduced from Model 1 to Model 2 (.19 to .02). The results indicate that Relationship Satisfaction fully mediated the relationship between Love Language and Life Satisfaction,

such that Love Language predicted Life Satisfaction only indirectly through Relationship Satisfaction.

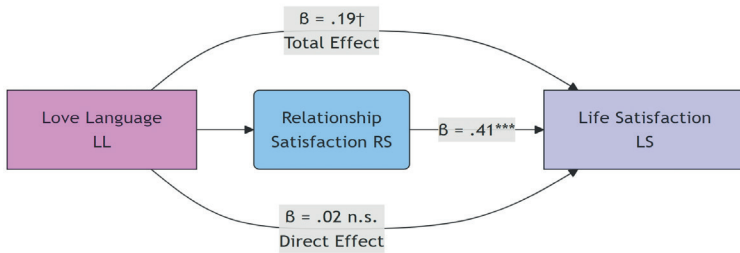

Figure 1. Mediation Analysis of Variables

Table 6. Moderation of Big Five Personality Traits Between Love Language and Life Satisfaction

Variables	Model 1			Model 2		
	B	β	SE	B	B	SE
Constant	4.95		.11	4.94		.12
LL	.06	.05	.12	.07	.06	.12
BF	.34	.30**	.12	.34	.30**	.13
LL x BF				.03	.03	.11
R ²	.11				.12	
ΔR^2					.00	

Note. LL= Love Language, BF= Big Five Personality, ** $p < .01$.

Table 6 shows the moderation of Big Five Personality traits between love language and life satisfaction. In Model 1, the R² value of .11 revealed that the predictors explained 11% variance in the outcome with $F(2, 97) = 5.78, p < .01$. The findings revealed that Love Language was not a significant predictor of life satisfaction ($\beta = .05, p > .05$). In contrast, Big Five ($\beta = .30, p < .01$) positively predict Life Satisfaction. In Model 2, the R² value of .12 revealed that the predictors explained 12% variance in the outcome with $F(3, 96) = 3.86, p < .05$. The findings revealed that Love Language ($\beta = .06, p > .05$) is non-significant. In contrast, Big Five ($\beta = .30, p < .01$) predicted Life Satisfaction, but love language x Big Five ($\beta = .03, p < .05$) shows the interaction was not significant, indicating no moderation. The ΔR^2

value of .00 revealed 0% change in the variance of model 1 and model 2 with $\Delta F(1, 96) = .10, p > .05$. The results indicate that big five traits did not moderate the relationship between love of language and life satisfaction.

4.2. Qualitative Findings: Thematic Analysis Results

4.2.1. General Overview of Love Language

Several indicators identified include diverse expressions and receptions of affection, physical touch and affectionate gestures, words of affirmation and verbal support, quality time and emotional presence, concrete actions and attentiveness, understanding and respect without the need for verbalisation, genuine and unconditional affection, love as a harmonious relationship and emotional support, as well as the multidimensionality of love languages.

4.2.2. The Characteristics of Love Language in Friendship Contexts

The thematic analysis results indicate that the characteristics of love language in the context of friendship are mainly consistent with the general concept of love languages. However, several distinct aspects emerge within friendships, including mutual understanding and emotional connection, quality time as a central form of expression, acts of service manifested in practical assistance, affectionate gestures, words of affirmation and verbal appreciation, trust and loyalty, mutual respect and open communication, as well as the individualisation of love languages in friendships.

4.2.3. Supporting and Inhibiting Factors in Expressing Love Language Within Friendships

Several factors contributed to the expression of love languages within friendships, including trust, emotional safety, and open communication. Conversely, barriers to expressing love languages were reported to include physical distance, time constraints, and differences in communication styles. Additionally, participants highlighted other influential factors such as cultural background, personal habits, authenticity, and self-awareness, which may significantly shape how affection is expressed and received in friendships.

5. Discussion

5.1. Love Language in Quantitative Perspectives

The correlation analysis shows that all variables were positively interrelated. Most notably, the strong correlation between Big Five Personality traits and relationship satisfaction ($r=.50$) and life satisfaction ($r=.32$) aligns with a substantial body of literature. Literature has consistently shown that personality, particularly high levels of agreeableness, extraversion, and conscientiousness, is a predictor of social success and subjective well-being (Malouff et al., 2010; Steel et al., 2008). This suggests that an individual's disposition has a significant impact on happiness and social interaction.

The regression analysis provided greater specificity regarding the distinct contributions of these predictors. The finding that Big Five Personality, but not love languages, was a significant predictor of life satisfaction is particularly insightful. This aligns with the argument that broad, dispositional variables more strongly determine life satisfaction than specialised relationship styles. (Luhmann et al., 2012). On the other hand, personality and love languages were both predictors of relationship satisfaction. This suggests that while

personality provides the foundation for social functioning, the conscious use of specific love languages (acts of service, words of affirmation, etc.) represents an additional, separate contribution to the well-being of one's romantic relationships. This, in turn, supports Chapman's (1992) argument that understanding and speaking a partner's primary love language is absolutely key to relational satisfaction.

The most significant findings of this study were the mediating role of relationship satisfaction in the relationship between love languages and life satisfaction. The mediation analysis revealed that the initial marginal effect of love languages on life satisfaction became non-significant when the model was controlled for relationship satisfaction, indicating complete mediation. This means that talking love in a partner's preferred language does not directly enhance one's life satisfaction. However, it does so indirectly by improving relationship quality and overall well-being. This finding perfectly integrates the interpersonal and intrapersonal components of well-being theory. This supports the hypothesis that close relationships are among the strongest predictors of human happiness. (Diener & Seligman, 2002). Relational processes most frequently are the vehicles by which other factors affect people's well-being. (Proulx et al., 2007).

Finally, the results revealed that there is no interaction between personality and love languages that influences life satisfaction. The lack of a significant interaction term indicates that it is not dependent on one's personality type to utilise love languages effectively. Whether highly extraverted or introverted, agreeable or less agreeable, expressing one's partner's love language appears to be a universal good for quality in the relationship. This is an encouraging finding for relationship education, in that it indicates that the principles of love languages can be learned and applied effectively across a wide range of people, regardless of their native disposition.

5.2. Love Language in Qualitative Perspectives

The findings of this study indicate that the concept of love language within the context of friendship strongly emphasises mutual understanding and a deep emotional connection between individuals. Many participants expressed that the ideal love language in friendships is not a fixed form of expression, but rather a form of affection that can be mutually comprehended and accepted. Nonverbal understanding, quality time spent together, and tangible support through actions are key aspects that foster comfort and security in friendships. These findings align with perspectives suggesting that healthy friendships are built upon authentic communication, trust, and loyalty (Chapman, 2015; Pett et al., 2023).

Moreover, quality time and acts of service emerged as the most dominant love languages within friendship. This finding suggests that presence and concrete actions hold greater significance than verbal expressions or physical touch in fostering strong friendship bonds. This contrasts with romantic relationships, where verbal expressions such as words of affirmation and physical touch often play a central role in strengthening romantic ties (Chapman, 2004). While physical touch remains important in friendships, it tends to be more limited and contingent upon individual comfort levels and cultural norms.

Another significant difference is that love languages in friendships require greater flexibility and adaptation according to the unique characteristics of each friend. No universal love language applies to all friendships, making awareness of friends' needs and preferences essential. Unlike romantic relationships, which often exhibit more stable and structured patterns of love communication, friendships are more dynamic and variable, depending on the social context and varying levels of emotional closeness. Therefore, open com-

munication and mutual respect are fundamental pillars for maintaining the continuity of friendships. Overall, these findings reinforce the perspective that love languages are not exclusive to romantic relationships but are also relevant and valuable for understanding the dynamics of affection within friendships. By understanding how friends express and receive love, individuals can strengthen emotional bonds and build healthy, supportive social networks, positively impacting the psychological well-being of all parties involved.

6. Practical Implications

For international students in multicultural hubs like Türkiye, these insights inform acculturation strategies amid misaligned expressions (Gao, 2001; Mantova, 2023). University programs could implement Chapman-inspired workshops, tailoring verbal modules for females or service activities for collectivists, to boost peer integration and reduce isolation, which is critical for the 70% single cohort. Counselling services may utilise Egbert and Polk's (2006) scale to foster empathy-driven attunement (Mostova et al., 2022), thereby enhancing mental health and academic persistence. Additionally, they can assure clients that it is a skill accessible to anyone to learn and utilise constructively, regardless of their personality type. The study also highlights the importance of prioritising relationship health as a key avenue to maximise overall life satisfaction.

7. Limitations and Future Recommendations

The generalizability of the results has certain limitations. The cross-sectional design does not allow for causal inferences. Although the sample is diverse, it is of modest size, which limits the generalizability of fine-grained cross-cultural analysis. Future research can employ longitudinal designs to es-

establish causal connections between love language usage and long-term relationship satisfaction. Large sample sizes would also allow for a more nuanced quantitative comparison of preferences between the provided cultural groups. Finally, employing dyadic methods to study both friends in a dyad would provide more information on the bidirectional negotiation and reciprocity of emotional disclosure in cross-cultural friendships.

8. Conclusion

In conclusion, this mixed-methods study successfully applies love language theory to friendship among international students. The outcomes indicate that quality time and acts of service are of the utmost importance in establishing platonic relationships, within a frame of trust and empathetic understanding. Significantly, the quantitative data confirm that love languages indirectly enhance life satisfaction by first enriching the quality of the relationship. This indicates that expressing a friend's love language is a powerful and adaptable resource in building supportive social networks, which are key to achieving well-being in a cross-cultural environment.

References

- Bunt, S., & Hazelwood, Z. J. (2017). Walking the walk, talking the talk: Love languages, self-regulation, and relationship satisfaction. *Personal Relationships*, 24(2), 280-290. <https://doi.org/10.1111/pere.12182>
- Chapman, G. (1992). *The five love languages: The secret to love that lasts*. Northfield Publishing.
- Chapman, G. (2015). *The five love languages: The secret to love that lasts*. Northfield Publishing.
- Coy, A., & Rodriguez, L. (2023). Affection preference, enactment, and relationship satisfaction: A dyadic analysis of love languages. *Journal of Marital and Family Therapy*, 49(4), 741-761. <https://doi.org/10.1111/jmft.12655>

- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behaviour. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227-268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment, 49*(1), 71-75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2002). Very happy people. *Psychological Science, 13*(1), 81-84. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00415>
- Dincyurek, S., & Ince, S. (2018). Adaptation of the five love language scale to the Turkish language. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 14*(5). <https://doi.org/10.29333/ejmste/85866>
- Egbert, N., & Polk, D. (2006). Speaking the language of relational maintenance: A validity test of chapman’s (1992) five love languages. *Communication Research Reports, 23*(1), 19-26. <https://doi.org/10.1080/17464090500535822>
- Hughes, J. L., & Camden, A. A. (2020). Using chapman’s five love languages theory to predict love and relationship satisfaction. *Psi Chi Journal of Psychological Research, 25*(3), 234-244. <https://doi.org/10.24839/2325-7342.JN25.3.234>
- Impett, E. A., Park, H. G., & Muise, A. (2024). Popular psychology through a scientific lens: evaluating love languages from a relationship science perspective. *Current Directions in Psychological Science, 33*(2), 87-92. <https://doi.org/10.1177/09637214231217663>
- Ince, Ş., & Işık, E. (2022). The mediating role of five love languages between differentiation of self and marital satisfaction. *The American Journal of Family Therapy, 50*(4), 407-423. <https://doi.org/10.1080/01926187.2021.1930607>
- Kliner, O. M. (2020). *The connection of personality & love: the enneagram & Chapman’s (1992) five love language model*. (Thesis, Southeastern University Southeastern University). <https://firescholars.seu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1137&context=honors>
- Luhmann, M., Hofmann, W., Eid, M., & Lucas, R. E. (2012). Subjective well-being and adaptation to life events: A meta-

- analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(3), 592-615. <https://doi.org/10.1037/a0025948>
- Malouff, J. M., Thorsteinsson, E. B., Schutte, N. S., Bhullar, N., & Rooke, S. E. (2010). The five-factor model of personality and relationship satisfaction of intimate partners: A meta-analysis. *Journal of Research in Personality*, 44(1), 124-127. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2009.09.004>
- Mantova, K. S. (2023). Exploring the connection between love languages and relationship satisfaction. *Knowledge - International Journal*, 57(5), 687-692.
- Mostova, O., Stolarski, M., & Matthews, G. (2022). I love the way you love me: Responding to partner's love language preferences boosts satisfaction in romantic heterosexual couples. *PLOS ONE*, 17(6), e0269429. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0269429>
- Nichols, A., Riffe, J., Kaczor, C., Cook, A., Crum, G., Hoover, A., Peck, T., & Smith, R. (2018). The five love languages program: An exploratory investigation points to improvements in relationship functioning. *Journal of Human Sciences and Extension*, 6(3), 40-58. <https://doi.org/10.54718/VBDZ5406>
- Proulx, C. M., Helms, H. M., & Buehler, C. (2007). Marital quality and personal well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and Family*, 69(3), 576-593. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00393.x>
- Rilometo, A. (2024). *Translating the love languages*. (Student Publication, University of North Dakota University of North Dakota). <https://commons.und.edu/psych-stu/26>

Climate Refugees: A New Category of Refugees?

Farida Souleymane Abdallah^{*}

Abstract

Migration -whether temporary or permanent- has long served as a key survival strategy for individuals and communities facing both natural and human-made disasters. In recent years, the growing frequency and intensity of environmental hazards such as extreme weather events, sea-level rise, droughts, and land degradation have intensified global patterns of displacement, forcing many to leave their homes in search of safety and stability. At the core of this phenomenon are people whose exposure to environmental risks is compounded by social, economic, and geographic marginalization. As the global number of displaced people continues to rise, understanding the nature and scope of environmental migration becomes increasingly urgent. This article explores the complex relationship between climate change and human mobility, examining the conditions under which displacement occurs, the gaps in current legal protections and if environmental migrants could qualify as *environmental refugees* (therefore revealing the relevance of protecting environmental migrants at an international level). This research finds that the individuals, often referred to as *environmental/climate migrants* or *environmental/climate refugees*, are not only displaced by environmental changes but are also frequently left without clear legal recognition or adequate protection under existing international frameworks. This research employs a qualitative methodology, focusing on the analysis of existing literature and legal doctrine related to environmental migration. By examining scholarly works, international legal instruments, and policy frameworks, the study aims to identify gaps, interpret trends, and evaluate the adequacy of current protections for environmental migrants. This approach allows for a comprehensive understanding of the conceptual and legal challenges surrounding environmental displacement in the context of climate change and global mobility. In sum, the research aims to contribute to a more informed and humane response to one of the most pressing challenges of the 21st century.

Keywords: Forced Migration, International Refugee Law, Environmental Migration, Environmental Refugees, Climate Refugees.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, E-mail: 225208130@aybu.edu.tr, ORCID: 0009-0008-8330-2106.

Özet

Göç -geçici ya da kalıcı olsun- uzun süredir hem doğal hem de insan kaynaklı felaketlerle karşı karşıya kalan bireyler ve topluluklar için temel bir hayatta kalma stratejisi olmuştur. Son yıllarda, aşırı hava olayları, deniz seviyesinin yükselmesi, kuraklıklar ve toprak bozulması gibi çevresel tehlikelerin artan sıklığı ve şiddeti, küresel yerinden edilme örüntülerini daha da yoğunlaştırmıştır. Bunun yanı sıra, birçok insanı güvenlik ve istikrar arayışıyla evlerini terk etmeye zorlamaktadır. Bu olgunun merkezinde, çevresel risklere maruz kalmaları sosyal, ekonomik ve coğrafi dışlanmışlıkla daha da derinleşen insanlar yer almaktadır. Küresel çapta yerinden edilmiş kişi sayısı artmaya devam ederken, çevresel göçün doğasını ve kapsamını anlamak giderek daha acil hale gelmektedir. Bu çalışma, iklim değişikliği ile insan hareketliliği arasındaki karmaşık ilişkiyi inceleyerek, yerinden edilmenin hangi koşullar altında gerçekleştiğini, mevcut hukuki koruma mekanizmalarındaki boşlukları ve çevresel göçmenlerin *çevresel mülteci* olarak kabul edilip edilemeyeceğini sorgulamaktadır (bu da çevresel göçmenlerin uluslararası düzeyde korunmasının önemini ortaya koymaktadır). Araştırma, *çevresel/iklim göçmeni* ya da *çevresel/iklim mülteci* olarak adlandırılan bireylerin yalnızca çevresel değişiklikler nedeniyle yerinden edilmediğini, aynı zamanda mevcut uluslararası çerçeveler kapsamında açık bir hukuki tanıma ya da yeterli korumadan da sıklıkla yoksun kaldıklarını ortaya koymaktadır. Bu çalışma, çevresel göçle ilgili mevcut literatür ve hukuki doktrinin analizine odaklanan nitel bir metodoloji kullanmaktadır. Akademik çalışmalar, uluslararası hukuki belgeler ve politika çerçevelerini inceleyerek; boşlukların belirlenmesi, eğilimlerin yorumlanması ve mevcut koruma mekanizmalarının yeterliliğinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu yaklaşım, iklim değişikliği ve küresel hareketlilik bağlamında çevresel yerinden edilmeye ilişkin kavramsal ve hukuki zorlukların kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlar. Özetle, bu araştırma 21. yüzyılın en acil sorunlarından birine daha bilinçli ve insani bir yanıt geliştirilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Göç, Uluslararası Mülteci Hukuku, Çevresel Göç, Çevresel Mülteci, İklim Mülteci.

1. Introduction

The documentary film *An Inconvenient Truth* (Guggenheim, 2006)¹ brilliantly highlights the reality of global warming and its extreme effects on the planet and its inhabitants, convincing even the most skeptical. The message is clear: urgent action is necessary. Since 1995 in Germany, Conferences of the Parties (COPs) have sought to limit human activity's impact on climate change². COP21 produced

¹ The documentary film follows former US presidential candidate Al Gore on the speaking circuit as he campaigns to raise awareness of the dangers of global warming.

² The ultimate objective of the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) of May 9th, 1992, is specified in Article 2: "stabilization

the Paris Agreement ultimately replacing the 1997 Kyoto Protocol as the main regulatory instrument governing global response to climate change (Bodansky, 2021). Yet, none of these agreements address the large and growing number of people affected and displaced by environmental phenomena. In fact, in 2022, disaster-related displacement, which consists of 32.6 million people, was 41% higher than the annual average of the last decade (International Organization for Migration [IOM], 2023).

Environmental or climate refugees, or environmental or climate migrants, there is no shortage of terms to describe people forced to leave their usual place of residence due to environmental degradation (Vlassopoulos, 2012). The expression “environmental refugee” first appeared officially in 1985, in a United Nations Environment Program (UNEP) report, and is defined as those who are forced to leave their place of residence temporarily or permanently due to an environmental disruption (whether natural or man-made) that has endangered their existence or seriously affected their living conditions (El-Hinnawi, 1985). From the given definition two things can be gleaned. Firstly, that the displacement is not voluntary but induced, which would disqualify these people from the category of economic migrants and rather place them within the definition of refugee, who is a forced migrant. Indeed, these individuals are forcibly displaced because their existence is under serious threat. Secondly, that the threat is directly linked to environmental phenomena. Since the emergence of the first studies on *environmental refugees (climate refugees)*, the scientific community has been divided between those who predict imminent disaster (*maximalists*) and those who see the environment as just one factor among many that drive people to flee their homes (*minimalists*) (Vlassopoulos, 2012).

of greenhouse gas concentrations in the atmosphere at a level that would prevent dangerous anthropogenic [i.e., human-caused] interference with the climate system.”

While the debate continues, the number of environmental migrants grows and, far more than just numbers, millions of people wander in uncertainty, facing risks, each more harmful than the last, *inter alia* human trafficking, forced labor, and inhuman, cruel or degrading treatment. Climate change has thus shifted from a scientific issue to a legal and humanitarian challenge. The question that arises is that of the protection to which this part of humanity could benefit from. Indeed, one may ask: do *environmental migrants* have a status under International Law, or do they fall within or outside the definition of refugee? This research examines a form of migration which is difficult to identify, and which faces a protection gap in international law. For clarity, this paper will adopt the terms *environmental migration* and *environmental migrants* as defined by the IOM Glossary on Migrations (2019)³.

2. A Migration Difficult to Identify

Providing effective protection to a particular category of individuals requires identity to them. Regarding environment-related migration, challenges appear. Indeed, the displacement often stems from multiple, intertwined causes. Added to this is the exclusion of the concept of environment-related migration from the definition of refugee.

2.1. A Migration from Multiple and Overlapping Causes

Words seem innocuous at first glance, yet they play a crucial role when it comes to defining and protecting different categories of people. Identifying environmental migrants is difficult because environmental, political, social, and economic drivers of population displacements are multiple,

³ According to the IOM Glossary 2019, the individuals forced to leave their country because of environmental or climatic processes or events would not necessarily meet the definition of a refugee under Article 1, A (2) of the Convention Relating to the Status of Refugees of 1951.

intertwined and interdependent. This makes environmental migration difficult to identify and, consequently, difficult to protect. Indeed, it is often a combination of factors that drives people to leave (Cournil, 2010). This phenomenon is commonly referred to as *mixed migration*. In this context, distinction matters between individuals who are genuinely in need of international protection and those who move for economic reasons, particularly in search of better employment opportunities or to improve their standard of living (Öztürk, 2015). Furthermore, environmental migration often substitutes for internal displacement when the displaced people do not cross any international border (as refugees do). According to the 2019 Global Report by the Internal Displacement Monitoring Center (IDMC), there were approximately 28 million new displacements, 17.2 million of which were the results of environmental disasters (Robles, 2021).

The statistics appear extremely high. Yet many internally displaced persons (IDPs) remain missing and are therefore invisible to the mechanisms designed to benefit them (Robles, 2021). If they remain within the borders of their country of origin, environmental migrants, who are then considered as IDPs, can still claim protection from their State. In this sense, they cannot claim *refugee* status because, by definition, a refugee cannot claim protection from their country of origin. These particularities and intricacies complicate recognition of environmental migrants. However, some legal instruments remain at the forefront of protecting these individuals. The 2009 Kampala Convention, for example, takes environmental causes in consideration in its mechanisms for protecting IDPs in Africa. Indeed, the convention states: “Parties shall take measures to protect and assist persons who have been internally displaced due to natural or human-made disasters, including climate change” (Kampala Convention, 2009, Article 5(4)). The Convention also foresees that state parties

shall take special measures to guarantee protection against environmental degradation in areas where IDPs are located (Abebe, 2011). It is worth noting that, to date, only 33 of the 53 African states have ratified the convention in question (Centre for Human Rights, University of Pretoria, 2022), reflecting limited consensus, even within one of the world's major regional organizations.

So, despite references to *environmental refugees*, international law does not recognize this status. The literature highlights the displacement of millions of people and their drastic impact on host regions, including potential threats to national security (Black, 2001). This narrative conflicts with one of humanity's oldest values: offering refuge to the needy. In the case of border crossing, it's reasonable to assume that environmental migrants would automatically become *environmental refugees*. However, despite being commonly referred to as such, environmental migrants remain excluded from the definition of refugee.

2.2. A Migration Excluded from Refugee Law

United Nations agencies such as the International Organization for Migrations (IOM) and United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) avoid applying the label of *refugee* to environmental migrants (UNHCR, 2016). This is consistent with both legal and historical perspectives. First, the 1951 Geneva Convention and its 1967 Protocol make no mention of environmental cause within the refugee definition. They rather define refugee around a "well-founded fear of persecution" for reasons of race, religion, nationality, political opinion, or membership in a social group (Geneva Convention, 1951, Article 1). By this logic, no one could reasonably claim that the climate or environment *persecutes* them based on the criteria set out. Furthermore, broader regi-

onal instruments such as the 1984 Cartagena Declaration on Refugees or the 1969 Organization of African Unity (OAU) Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa, which expanded the notion of refugee, also leave the issue unaddressed by remaining silent about internally displaced persons and, by extension, about individuals displaced for environmental reasons. With regards to the OAU Convention, for instance, Okello notes that at the time the main concern was the large number of Africans fleeing conflicts arising from the struggles against colonialism, not ecological crisis. No one expected there to still be refugees after independence, nor displaced persons within their own countries, who are therefore not mentioned in the convention (Okello, 2014).

Historically, the exclusion of environmental migrants from the definition of refugee can be justified by the fact that, in the past, global demographics and human activities, particularly industrial ones, were not as dense as they are today. For example, the global human population grew from approximately 2.5 billion in the 1950s to 8 billion by mid-November 2022 (United Nations, 2022). Furthermore, scientific studies have highlighted the causal link between human activity and global warming only since the early 1990s, perhaps due to a lack of resources at the time, as evidenced by the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). The Convention, which entered into force on 21 March 1994, acknowledged the threat of human-induced climate change, even though the scientific evidence at the time was less conclusive than it is today (UNFCCC, n.d.). There was, therefore, at the time, no urgent need to define this category of people, let alone create a special mechanism for their protection. However, researchers estimate up to 216 million internal environmental migrants by 2050 (World Bank, 2021). The urgency is therefore apparent. Yet many states, already

considering the refugee issue as a difficult burden to bear, are clearly reluctant to further increase their responsibilities on the international stage by establishing a unanimous and binding definition of *environmental refugee*. This appears truer given that the concept of responsibility sharing, which could be used, for example, to ease the burden of caring for refugees, is not explicitly defined in international law either (Garlick, 2021).

To date, the concept of *environmental refugee* still is not recognized by international refugee law. As a result, environmental migrants are excluded from any legally binding mechanism under international law. The notion exposes a legal gap on the matter.

3. Gap in International Protection Instruments

Broadly speaking, a fundamental goal of International Human Rights Law is to ensure the protection of individuals regardless of origin or location. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) affirms in Article 3 that “everyone has the right to life, liberty, and security of person.” Similarly, the European Convention on Human Rights (ECHR) lists the right to life as its first guarantee. However, when people are forced to leave their homes for an indefinite period, their vulnerability considerably increases, placing their physical integrity, and ultimately their lives, at greater risk. Environmental migrants therefore require legal instruments to safeguard their integrity. Yet such migration still faces a legal void at the international level that remains difficult to fill.

3.1. Lack of Appropriate Legal and Institutional Mechanisms

During the 1980s and 1990s, climate change was still perceived as a scientific and environmental issue (McAdam, 2012). It is therefore clear that no legal instrument prior to this

period could have foreseen the environmental disasters and the mass movements (mostly internal) that would result. The absence of specific provisions concerning environmental migrants within traditional Human Rights protection instruments or within refugee protection instruments (such as the 1950 ECHR, the 1951 Geneva Convention and its protocol, the 1969 OAU Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa, or even the 1984 Cartagena Declaration on Refugees) has led to the exploration of possible protections within a more general framework of international human rights law and texts relating to individual, civil, and political rights. However, these international mechanisms, although universal, remain too general to protect environmental migrants effectively. Meanwhile, climate change today threatens the very fundamental right to life (Parisi, 2023).

In this context, a landmark case involving an “environmental refugee” was brought before the UN Human Rights Committee, challenging New Zealand’s decision to deny asylum on environmental grounds (*Ioane Teitiota v. New Zealand*, 2020)⁴. Although the Committee did not uphold the claim, it accepted the communication and examined the applicant’s arguments, specifically exploring the connection between climate change and its impact on human rights, particularly the right to life and the principle of non-refoulement. It emphasized that “the obligation not to extradite, expel, or otherwise transfer under Article 6 of the Covenant [on Civil and Political Rights (ICCPR)] may be broader than the scope of the principle of non-refoulement under international refugee law, as it may also require the protection of foreigners who are not entitled to refugee status” (Human Rights Committee, 2020, para. 9.11). This suggests that the ICCPR offers broader

⁴ In this case, a man from Kiribati sought *climate refugee* status in New Zealand, claiming rising sea levels threatened his family’s survival. After New Zealand’s Supreme Court rejected the claim-citing that the 1951 Refugee Convention doesn’t cover climate-related threats-the case went to the UN Human Rights Committee. While the Committee recognized Kiribati’s climate risks, it found no evidence that the government had failed to protect its people. The case may set a precedent for other vulnerable Pacific Island states.

protection than the Geneva Convention, allowing individuals to seek refuge, even if they do not meet the refugee criteria.

The Committee further emphasized that “the right to life also includes the right of individuals to live in dignity and to be free from acts or omissions that would result in their unnatural or premature death” (Human Rights Committee, 2020, para. 9.7). Without explicitly addressing states failure to implement or enforce measures protecting its population from environmental hazards, the Committee underscored that states obligations encompass both negative duties (through abstention) and positive duties (through action). Consequently, the Committee is fulfilling its role as an interpreter of human rights by prioritizing human well-being as a fundamental guiding principle. While not constituting a definitive resolution to the complex challenges surrounding the status of environmental migrants, these interpretations nonetheless signal, albeit a little, a slow expansion of a protective framework.

Nonetheless, no legally binding international instrument nor institution specifically safeguards environmental migrants. Even the Guiding Principles on Internal Displacement (1997), adopted by the Commission on Human Rights, which reflect an intention to protect internally displaced persons (including environmental migrants), remain non-binding under international law (IOM, 2019).

3.2. Difficulty in Introducing New Protection Mechanisms

Numerous scholars, among others Richard Black⁵ (2001), Christel Cournil⁶ (2010), and more recently Giovanni Saccaluga⁷ (2020), highlight the difficulty of establishing

⁵ Professor at the University of Sussex. From 2009 to 2011 Black chaired the Lead expert group of a Foresight project on “Migration and Global Environmental Change”, within the Government Office for Science.

⁶ Lecturer in Public law at the University of Paris VIII, Interdisciplinary Research Institute on Social Issues. Member of the IRIS (French think tank specialized in geopolitical and strategic issues).

⁷ Contract professor of International Organizations Law and European Union Law at the University of Genoa

new legal protection mechanisms for a new category of refugees. First, Richard Black argued that people have always left places where conditions were difficult or deteriorating. This includes any type of situation, whether it's low rainfall, high unemployment, political upheaval, or a combination of these and other factors. Black, therefore, questions whether migration for refuge can ever be based exclusively on environmental factors. Black (2001) does not deny the reality of displacements due to environmental factors but considers such displacements insufficient grounds for claiming *refugee* status. This view can be understandable because it is set in a particular context, the early 2000s, that has not yet seen major climate change-related migration trends that would unfold in the following decades. Black especially warns against the oversimplification of the concept of *environmental refugee* and criticizes the tendency to want to create a special status. This doctrinal reservation illustrates a persistent difficulty in international law: understanding human mobility caused by multiple factors.

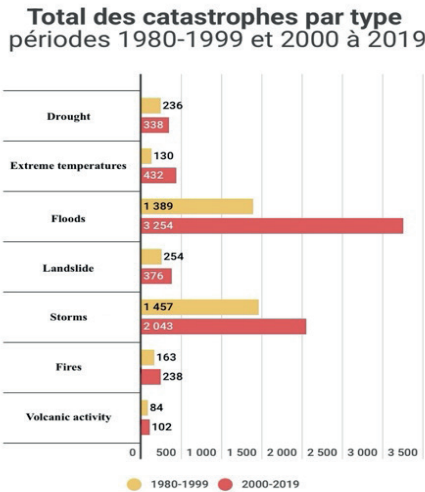
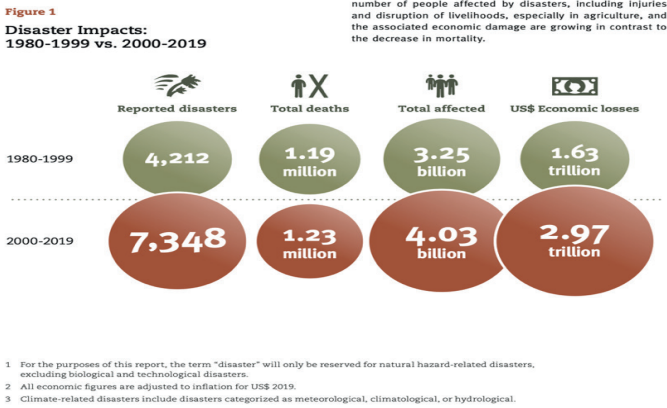

Figure 1. Total Number Disasters by Type, Periods 1980-1999 and 2000-2019 (Adapted from: France Inter. 2021, October 13. *Les catastrophes naturelles ont doublé en 20 ans sous l'effet du réchauffement climatique* [Natural disasters have doubled in 20 years due to climate change]. Retrieved from: <https://www.radiofrance.fr/franceinter/les-catastrophes-naturelles-ont-double-en-20-ans-sous-l-effet-du-rechauffement-climatique-5383096>)

But today’s evidence is clear. We can empirically assess the frequency of natural disasters, which have doubled in 20 years due to global warming (France Inter, 2021), as well as their impact on millions of humans and their activities (Figure 1 and 2). This underscores the urgent need to provide effective protection, particularly when the adverse effects of a disaster place the state of origin in serious difficulty, forcing people to cross international borders.

6 | The human cost of disasters: an overview of the last 20 years (2000-2019)

Figure 2. Disaster Impacts: 1980-1999 v. 2000-2019. (UNDRR, 2020, p.6; Reprinted from: United Nations Office for Disaster Risk Reduction - 2020. *Human cost of disasters: An overview of the last 20 years 2000-2019*)

Nowadays ecological impacts can be so severe that internal migration occurs without the affected state being able to provide sufficient protection and effective solutions (Cournil & Mazzéga, 2007). It would therefore be desirable for victims displaced within their own country and forced to cross a border to obtain international protection. We cannot, however, ignore the difficulty of implementing such international protection. Still, political and legal barriers remain. Sciacaluga notes that while supporting an international duty to protect forced climate migrants may be morally obvious, the implementation of such protection goes hand in hand with the responsibility of states (Sciacaluga, 2020). And states already

struggle with existing migration flows⁸. Thus, expanding obligations is politically sensitive. Cournil adds by questioning the feasibility of an international status for *environmental refugees* that would protect this type of migrant whilst respecting the principles of international law. Indeed, an international law protecting victims of ecological disasters should be able to break free from the principles of sovereignty and non-interference to become a true universal human right, *a jus cogens* right, imperative for all, without condition of reciprocity (Cournil & Mazzéga, 2007). In this case, the international legal framework based on those very principles appears structurally unsuitable for ensuring effective protection of environmental migrants. Proposed solutions by scholars include creating a new legal status specifically for *environmental refugees*, broadening the interpretation of the 1951 Geneva convention, and a more practical approach which is regional management of displacements. None, however, have yet gained international consensus.

4. Conclusion

Global warming is now an established fact (Entzinger & al., 2010) and a proven danger to humanity, as it forces millions of people to leave their homes in search of safety. The IOM reports unprecedented volume and duration of displacements. Yet, no binding legal framework exists to protect those uprooted by environmental causes. Despite academic proposals and activist initiatives⁹, the absence of a clear definition prevents the creation of specific protection.

⁸ This is illustrated in many cases. The *MSS v. Belgium and Greece* case before the European Court of Human Rights (ECtHR), in example, challenges the Dublin Regulation system and the pressure it puts on European coastal states, the first points of entry into the Schengen space.

⁹ In 2005, French lawyers specialized in environmental law drafted a convention framework: "Appel de Limoges" calling for the international recognition and legal protection of "environmental refugees". (cf. Appel de Limoges sur les réfugiés écologiques (et environnementaux), in *Revue Européenne de Droit de l'Environnement*, no.4, 2006, pp. 454-455).

At the international level, while the Geneva Convention defines the *refugee* within a clear legal framework, the definition remains limited and focuses on the persecution of human origin. The framework no longer reflects contemporary realities and current needs, as it leaves those displaced by environmental changes out of its scope. Indeed, the content of the notion of *persecution* evolves, diversifies and sometimes takes a form that escapes human control (Ziya, 2012). The UNHCR's Directing Principles (1997) and the Manual for the Protection of Internally Displaced People (2008), the Global Compact on Migration (2016), and other efforts in building a protection frame which environmental migrants could benefit from¹⁰, although valuable, remain non-binding. Thus, environmental migrants remain outside of any binding protection under international law.

At a national level, the protection and assistance provided can be very limited, because risks and means of action vary from one state to another (McAdam, 2011). This is what drives people to cross borders when their home state struggles to assist and to protect them. Haiti's inability to cope with the 2010 earthquake, for example, contrasts sharply with Japan's advanced anti-seismic systems. When their homes, hence their lives, are shattered, people have no other choice but to migrate in search of safety. Yet, without legal recognition, and without fitting the traditional definition of *refugee*, environmental migrants face outright rejection or expulsion from potential host countries. Strengthening existing internal protection measures, to help people to remain within their county as long as possible, as McAdam and Cournil suggest, is necessary and valuable, but it appears insufficient for cases

¹⁰ In 2016, a project of provisions regarding the protection of people victims of disasters, adopted by the Commission of International Law at its sixty-eighth session, has been presented to the UN General assembly.

like Tuvalu or Kiribati, where rising sea levels may, ultimately, erase an entire state. Here, survival is at stake, not sovereignty. Indeed, the sole concern for those states would be the preservation of human existence. In this context, although it is not strictly speaking *persecution* related to the environment, it is human life that is directly threatened.

The Human Rights Committee's reasoning in *Teitiota v. New Zealand*, mentioned earlier, offers small steps forward, framing climate displacements within the right to life and the right to non-refoulement, especially regarding the treatment of the displaced and the process of their asylum request. While not decisive, such interpretations push the debate towards a more human response. Since the late 1960s, environmental law has sought to regulate harmful human activities that cause various environmental degradations, through frameworks like the UNFCCC, the Kyoto Protocol, and Paris Agreement. While they address the causes that uproot people, they are not suitable for the already uprooted ones. Newer initiatives like the Global Compact on Migration and the Task Force on Climate Displacement have begun to address this gap but remain limited. Given the steady and rising scale of climate-induced displacement, it appears urgent and relevant to focus efforts both at national level by strengthening national strategies for the displaced, and crucially to adopt a legally binding instrument that recognizes an *environmental refugee* status at the international level. Major polluting countries, as primary contributors to climate change, must assume responsibility in supporting displaced individuals, states and communities. Only then can international law evolve to meet one of humanity's defining challenges of the 21st century.

References

- Abebe, A. M. (2011, March 29-30). *The Kampala Convention and environmentally induced displacement in Africa*. IOM Intersessional Workshop on Climate Change, Environmental Degradation and Migration, Geneva, Switzerland.
- Black, R. (2001). *Environmental refugees: Myth or reality?* (Working Paper No. 34). UNHCR, New Issues in Refugee Research.
- Bodansky, D. (2021). *Paris Agreement*. United Nations Audiovisual Library of International Law.
- Centre for Human Rights, University of Pretoria. (2022). *Roadmap for the ratification of the African Union Convention for the Protection and Assistance of IDPs (Kampala Convention)*. Retrieved from https://www.chr.up.ac.za/images/researchunits/migration/resources/Updated_Roadmap_Kampala_Convention_2022.pdf
- Climate Refugees. (n.d.). *Why climate refugees?* Retrieved from <https://www.climate-refugees.org/why>
- Cournil, C. (2010). Les "réfugiés environnementaux": Des déplacés en quête de protection. In *Regards sur les droits des étrangers*. Toulouse: Presses de l'Université Toulouse Capitole.
- Cournil, C., & Mazzéga, P. (2007). Réflexions prospectives sur une protection juridique des réfugiés écologiques. *Revue européenne des migrations internationales*, 23(1), 145-167.
- El-Hinnawi, E. (1985). *Environmental refugees*. Nairobi: United Nations Environment Programme (UNEP).
- Entzinger, H., Jäger, J., & Gemenne, F. (2010). Le projet EACH-FOR. *Hommes & migrations*, (1284). <https://doi.org/10.4000/hommes-migrations.1232>
- European Court of Human Rights, Grand Chamber. (2011). *M.S.S. v. Belgium and Greece* (Application No. 30696/09). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22item-id%22:%7B%22001-103293%22%7D>
- France Inter. (2021, October 13). *Les catastrophes naturelles ont doublé en 20 ans sous l'effet du réchauffement climatique* [Natural disasters have doubled in 20 years due to climate change]. Retrieved from <https://www.radiofrance.fr/franceinter/les-catastrophes-naturelles-ont-doublé-en-20-ans-sous-l-effet-du-réchauffement-climatique>

- hes-naturelles-ont-double-en-20-ans-sous-l-effet-du-rechauffement-climatique-5383096
- Garlick, M. (2021). Access to protection and international responsibility-sharing. In C. Costello, M. Foster, & J. McAdam (Eds.), *The Oxford handbook of international refugee law* (pp. 464-484). Oxford: Oxford University Press.
- Guggenheim, D. (Director). (2006). *An inconvenient truth* [Film]. Lawrence Bender Productions.
- Human Rights Committee. (2020, January 7). *Ioane Teitiota v. New Zealand* (Communication No. CCPR/C/127/D/2728/2016, advance unedited version). Retrieved from <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/hrc/2020/en/123128>
- International Organization for Migration (IOM). (2019). *Glossary on migration* (No. 34). Geneva: Author.
- International Organization for Migration (IOM). (2023). *Record number of 60.9 million internal displacements in 2022: IDMC report*. Retrieved from <https://www.iom.int/news/record-number-609-million-internal-displacements-2022-idmc-report>
- McAdam, J. (2011). Swimming against the tide: Why a climate change displacement treaty is not the answer. *International Journal of Refugee Law*, 23(1), 1-27.
- McAdam, J. (2012). *Forced migration and international law*. New York: Oxford University Press.
- Okello, J. (2014). The 1969 OAU Convention and the continuing challenge for the African Union. *Forced Migration Review*, 48, 70-73.
- Öztürk, N. Ö. (2015). *Mültecinin hukuki statüsünün belirlenmesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Parisi, C. (2023). *Déplacements forcés de population et droit international [Forced population displacement and international law]* (Doctoral dissertation, Université Côte d'Azur, in co-supervision with the University of Milano-Bicocca). <https://theses.fr/2023COAZ0033>
- Robles, L. R. (2021). Reflecting on climate-induced migration as a human security issue: An internally displaced person-centered approach to understanding displacement. *Journal of Human Security Studies*, 10(1), 1-20.

- Sciacaluga, G. (2020). *International law and the protection of "climate refugees"*. Cham: Palgrave Macmillan.
- UNHCR. (2016). *Are the terms "migrant" and "refugee" interchangeable?* In *Frequently asked questions (FAQs)*. Retrieved from <https://www.unhcr.org/news/stories/refugees-and-migrants-frequently-asked-questions-faqs>
- United Nations Office for Disaster Risk Reduction. (2020). *Human cost of disasters: An overview of the last 20 years (2000-2019)*. <https://www.undrr.org/publication/human-cost-disasters-overview-last-20-years-2000-2019>
- United Nations. (2022). *The global human population reached 8.0 billion in mid-November 2022 from an estimated 2.5 billion in 1950*. Retrieved from <https://www.un.org/en/global-issues/population>
- United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (n.d.). *What is the United Nations Framework Convention on Climate Change?* Retrieved from <https://unfccc.int/process-and-meetings/what-is-the-united-nations-framework-convention-on-climate-change>
- United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (n.d.). *Date of the first COP held in March 1995 in Bonn, Germany*. Retrieved from <https://unfccc.int/process/bodies/supreme-bodies/conference-of-the-parties-cop>
- Vlassopoulos, C. A. (2012). Des migrants environnementaux aux migrants climatiques: un enjeu définitionnel complexe. *Cultures & Conflits*, 88, December.
- World Bank. (2021, September 13). *Climate change could force 216 million people to migrate within their own countries by 2050* [Press release]. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/09/13/climate-change-could-force-216-million-people-to-migrate-within-their-own-countries-by-2050>
- Ziya, O. (2012). Mülteci-göçmen belirsizliğinde iklim mültecileri. *TBB Dergisi*, 99, 229-240.

Ahuska Türklerinin Zorunlu Göç Süreçleri: Kazakistan Örneği

Lala Naghiyeva*

Özet

Bireylerin kendi isteği dışında ve gönüllü olmayan yer değiştirmeler “zorunlu göç” olarak tanımlanmaktadır. Zorunlu göç, kişilerin iradeleri dışında belirli gruplar ya da devletler tarafından gerçekleştirilen hareketlilik biçimidir. Bu çerçevede Ahuska Türklerinin 1944 yılından itibaren Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Sibiry’a sürgün edilmesi, topluluğun iradesi dışında gerçekleştirdiği için zorunlu göç örneği olarak değerlendirilebilir. Yer değiştirmenin ardından adaptasyon ve uyum gibi süreçler gönüllü göçlerde bile zorluk yaratırken, zorunlu göçte maruz kalan Ahuska Türkleri bu dönemi çok daha ağır koşullarda yaşamıştır. Bu çalışma, Kazakistan’da yaşayan Ahuska Türklerinin zorunlu göç deneyimlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada 1944 sürgünü ve bu sürecin günümüzde Türkistan bölgesinde yaşayan Ahuska Türklerine etkisi ele alınmıştır. Böylece çalışma hem tarihsel gelişimi hem de güncel topluluğun zorunlu göç deneyimlerini kapsamaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış; belge analizi ve yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Konuyla ilgili çeşitli dokümanlar incelenmiş ve bölgede yaşayan Ahuska Türkleri ile mülakatlar yapılmıştır. Çalışmanın özgün yanı, Ahuska Türklerinin maruz kaldığı zorunlu göçün derinlemesine mülakat bulgularıyla ele alınması ve alandaki boşluğu doldurmaya katkı sunmasıdır. Tarihsel ve sosyolojik boyutların birlikte değerlendirilmesi çalışmanın disiplinler arası önemini artırmaktadır. Görüşme sonuçları, Ahuska Türklerinin yaşadığı güçlükler hakkında farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır. Ayrıca zorunlu göçlerin önlenmesi, göçmen gruplara destek ve uyum hizmetlerinin iyileştirilmesi gibi konuların gündemde tutulması beklenen sonuçlar arasındadır. Araştırma kartopu örnekleme yöntemiyle yürütülmüş; Antalya’daki Ahuska dernekleri ve Ahuska bölgesinden iki öğrenciyle iletişim kurulmuştur. Böylelikle irtibat kurulan kişilerin kendileri ve yönlendirmeleri sayesinde saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Süreçte yaş, cinsiyet ve statü dengesi gözetilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Göç, Ahuska Türkleri, Kazakistan, Türkistan Eyaleti.

* Araştırma Görevlisi, Karabağ Üniversitesi, lala.naghiyeva@karabakh.edu.az; Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Antalya, 202152039503@ogr.akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5395-7744.

Abstract

Forced migration refers to a type of mobility imposed on people by certain groups or states, independently of their intentions. In this context, the deportation of the Ahıska Turks beginning in 1944 to Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Siberia is considered an example of forced migration. While adaptation is challenging even in voluntary migration, the Ahıska Turks experienced this process under far more difficult conditions due to the compulsory nature of their displacement. This study aims to examine the forced migration experiences of the Ahıska Turks living in Kazakhstan. The research addresses the 1944 deportation and its impact on the Ahıska Turks currently residing in the Turkistan region. Thus, the study covers both the historical trajectory of forced migration and the present-day experiences of the community. A qualitative research design was used, employing document analysis and semi-structured interviews. The originality of the study lies in its in-depth analysis of the forced migration process through interview findings, contributing to filling an existing gap in the field. Evaluating the historical and sociological dimensions together further strengthens its interdisciplinary significance. The interview results aim to raise awareness of the difficulties faced by the Ahıska Turks. Keeping issues such as preventing forced migration and improving support and integration services for migrant groups on the agenda constitutes another expected outcome. The research was conducted using the snowball sampling method, involving two students in Antalya originally from the Ahıska region. Thus, the fieldwork was carried out through these individuals and their referrals. Age, gender, and status balance was taken into consideration throughout the process.

Keywords: Forced Migration, Ahıska Turks, Kazakhstan, Turkestan Province.

1. Giriş

Gürcistan'ın güneyinde, Türkiye sınırına yaklaşık 15 kilometre uzaklıkta bulunan Ahıska şehri; Abastuman, Adigön, Aspinza, Ahılkelek, Azgur ve Hirtız gibi önemli yerleşim alanlarıyla çevrili olup, iki yüzden fazla köyün merkezi niteliğindedir (Zeyrek, 2001, s. 6). Ahıska ve çevresi tarihsel süreç boyunca Türk topluluklarının yoğun biçimde yaşadığı tarihî bölgeler arasında yer almaktadır. Kaynaklar, Türklerin bu bölgelerde varlığının milattan önceki dönemlere kadar uzandığını göstermektedir. Bölgenin “kabilelerin kapısı” olarak adlandırılması, bölgenin jeostratejik konumu nedeniyle Türk boylarının geçiş güzergahı olmasından kaynaklanmaktadır. Araştırmacılar, *Ahıska Türklerinin* yerleştiği alanların Kıpçak boylarının yayılım sahalarıyla örtüştüğünü ortaya koymuştur (Kırzioğlu, 1992, s. 35-36). *Ahıska Türkleri*, 20. yüz-

yılın ortasında yaşanan zorunlu yer değiştirmeler sonucunda Ahıska bölgesinden Orta Asya başta olmak üzere dünyanın farklı bölgelerine dağılan bir Türk topluluğudur. Bu topluluğa karşı uygulanmış 1944 sürgünü, sadece mekansal bir yenden konumlanma değil aynı zamanda sosyal ağların kopuşu, kültürel pratiklerin sarsılması ve hukuki statü sorunlarının ortaya çıktığı bir süreç olmuştur.

Sürgün sonucunda 220 köyden yaklaşık 86 bin Müslüman yerinden edilmiştir ki bunun da 66.823'ü Türkler olmuştur (Hacılı, 1992, s. 65; Zeyrek, 2001, s. 45-46). Sovyetler Birliği döneminde, özellikle sürgün edildikleri zaman "Türkler", "Azerbaycanlılar" gibi adlandırılmış *Ahıska Türkleri*, 1970-80'li yıllarda geri dönüş hareketi sırasında "Ahıska Türkleri" olarak kendilerini tanımlayarak Vatan'a dönüş mücadelelerini canlı tutmaya başlamışlar (Kazımov, 2012, s. 35). Dolayısıyla *Ahıska Türkü* kavramı, sürgüne maruz kalmış bu topluluğun bir şemsiye altında birleşerek geri dönüş mücadelesi vermesinde büyük öneme sahip olmuştur.

Bunların doğrultusunda çalışmamızda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır: (1) 1944 sürgünü Kazakistan'da yaşayan *Ahıska Türklerinin* günlük hayatında nasıl tecrübe edilmiştir ve bu deneyim bireysel hafızalarda nasıl korunmaktadır? (2) Kazakistan'daki yerli toplum ile *Ahıska Türkleri* arasındaki ilişkiler hangi dinamikler üzerine kurulmuş ve bu ilişkiler uyum sürecini nasıl etkilemiştir? (3) Zorunlu göç sonrasında *Ahıska Türklerinin* kimlik ve aidiyet algıları nasıl şekillenmiştir? (4) Kültürel pratikler (dil, dini ritüeller, gelenekler) göç sürecinde kimliğin korunmasına nasıl katkı sağlamıştır? (5) Diaspora örgütlenmeleri, *Ahıska Türklerinin* toplumsal dayanışmasını nasıl güçlendirmiştir? (6) Gürcistan'a geri dönüş arzusu nasıl ifade edilmekte ve bu arzu kuşaklar arasında nasıl aktarılmaktadır?

Çalışmamızda Kazakistan Cumhuriyeti'nin Türkistan şehrinde yaşayan 5 *Ahıska Türkü* ile mülakat görüşmeleri

yürütülmüş, Türkistan şehrinde kendi köylerinde yaşayan *Ahıska Türklerinin* maruz kaldıkları zorunlu göçün etkileri irdelenmiş ve bu görüşmeler sonucunda ortaya çıkan veriler analiz edilmiştir. Çalışmamızın nitel araştırma yapılarak yazılmasının iki gerekçesi bulunmaktadır: (1) Birincil saha verisine dayalı nitel bir çözümleme, tarihsel olayların gündelik hayatta nasıl tecrübe edildiğini ve anlamlandırıldığını göstermesi bakımından önemlidir. (2) Kazakistan örneği; yerli toplumla kurulan ilişki dinamikleri, örgütlenme pratikleri ve diaspora bağları açısından açıklayıcı bir laboratuvar sunmaktadır. Bütün bunların ışığında bu çalışma, *Ahıska Türklerinin* Kazakistan bağlamındaki zorunlu göç deneyimlerini hem tarihsel süreklilik hem de güncel toplumsal dinamikler açısından anlamlandırmaya yönelik özgün bir katkı sunmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Göç Kavramı

Tarih boyunca insanlar, daha elverişli ve yaşanabilir yerlere ulaşma arzusunda bulunmuş, bazen ise bu yer değişmeye zorunlu kalmışlardır. İnsanlığın başlangıcından bu yana farklı sebeplerle ortaya çıkan ve çeşitli sonuçlar doğuran bu hareketlilik, genel olarak “göç” kavramıyla ifade edilmektedir. Çeşitli bilim dallarında yoğun olarak araştırılan, farklı biçimlerde tanımlanan ve özellikle yaşadığımız dönemde önemli bir küresel gündem konusu haline gelen göç kavramı, *Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde* “birey veya toplulukların ekonomik, sosyal veya politik nedenlerle bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden diğerine gitmesi; göç etmesi, yer değiştirmesi” olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2019). Marshall ise *Sosyoloji Sözlüğü’nde* göçü, “bireylerin veya grupların sembolik veya politik sınırların ötesinde, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketi” olarak tanımlamaktadır (Marshall, 1999). Benzer şekilde Castles

ve Miller'in *Göç Devri: Modern Dünyada Uluslararası Nüfus Hareketleri* adlı çalışmalarında yer verdiği gibi; göç insanlık tarihi kadar eski, toplumların sosyal, siyasal ve kültürel yapılarında dönüştürücü etkiler yaratan kavramlardan birisidir (Castles vd., 2008, s. 4). Dolayısıyla insanların göç etmesi aynı zamanda onların farklı bir kültürle tanışması, farklı insanlarla bir araya gelmesi ve değişim sürecinin başlamasını da beraberinde getirmektedir.

2.2. Zorunlu Göç

Göç olgusu, her zaman bireylerin kendi istekleriyle gerçekleştirdikleri bireysel hareketler değildir, bazı durumlarda bireyin iradesi dışında gerçekleşen zorunlu ve kitlesel yer değiştirmeler de söz konusu olmaktadır. *A General Typology of Migration* adlı çalışmasında Peterson (1958, s. 261-263), zorunlu göçün bireylerin istekleri dışında, dışarıdan gerçekleşen baskılarla ortaya çıktığını belirtmiştir. Adıgüzel (2020) *Göç Sosyolojisi* adlı kitabında iç çatışmalar, savaşlar ve siyasal baskılar gibi durumların zorunlu göçe neden olabileceğinin altını çizmiştir (Adıgüzel, 2020, s. 97-98). Bunun doğrultusunda *Ahıska Türklerinin* maruz kaldıkları sürgün, bireylerin rızası olmadan ve iradeleri dışında gerçekleşmiş bir göç olduğu için zorunlu göç örneği olarak değerlendirilebilir.

Nitekim bahsedilen dönemin koşulları dikkate alındığında, Uluslararası Göç Örgütü'nün *Göç Terimleri Sözlüğü*'nde yapılan tanıma göre, *Ahıska Türklerinin* maruz kaldığı göç süreci "zorla yeniden yerleştirme/yer değiştirme" kategorisine uygun gelmektedir ("Forced resettlement/relocation", 2009). Bu kavram, bir devletin yetki alanındaki kişilerin ya da grupların devlet politikası çerçevesinde kendi düzenli ikametlerinden uzaklaştırılmaları ve istekleri göz önünde bulundurulmadan başka bölgelere transfer edilmeleri anlamına gelmektedir. Ek-1 ve Ek-2'de de görüldüğü gibi, *Ahıska*

Türklerinin bölgeden zorla göç ettirilmesi ve farklı bölgelerde hayatta kalma mücadelesine terk edilmesi “güvenlik” nedeniyle Sovyet yönetimi tarafından alınmış bir karardır. *Ahıska Türkleri*, bu devlet politikasının uygulanması sonucunda sürgüne zorlanmış bir Türk topluluğudur. Dolayısıyla bu örnek özelinde, gönüllülük unsuru olmaksızın devlet politikaları doğrultusunda gerçekleştirilen zorunlu bir göç söz konusudur.

3. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Kasım 1944 yılında gerçekleşmiş sürgün sonucunda Kazakistan’a yerleşmiş *Ahıska Türklerinin* zorunlu göç deneyimlerini nitel bir bakış açısıyla incelemek ve bu süreçte kimlik, aidiyet, kültürel pratiklerinin nasıl şekillendiğini ortaya koymaktır. Ayrıca çalışmamız, *Ahıska Türklerinin* yerel halkla ilişkilerini, nasıl diaspora örgütlenmeleri geliştirdiklerini, dayanışma biçimlerini ve Gürcistan’a geri dönüş arzusunun kuşaklararası aktarımını anlamayı hedeflemiştir. Bunun doğrultusunda çalışmamız hem bireysel anlatılara dayalı sözlü tarihe hem de toplumsal bellek ve kimlik çalışmalarına katkı sağlamayı amaçlamıştır. Böylesi bir değerlendirme aynı zamanda, *Ahıska Türklerinin* yaşantılarının irdelenmesi ve yazıya dökülmesine ilişkin farkındalığın oluşması açısından da oldukça önemlidir.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden *kartopu yöntemi* kullanılarak yazılmıştır. Şöyle ki Antalya’da yaşayan *Ahıska Türklerinin* derneği ile irtibata geçilmiş, ilk görüşmeler dernek aracılığıyla sağlanmış ve Türkistan şehrinde yaşayan 2 *Ahıska Türkü* öğrenciyle (Katılımcı 1 ve Katılımcı 2) yapılmıştır.

mıştır. Katılımcı 1¹ ve Katılımcı 2'nin² yönlendirmeleriyle Katılımcı 3³ ve Katılımcı 4⁴ ile, Katılımcı 3'ün yönlendirme-
siyle Katılımcı 5⁵ ile görüşmeler gerçekleşmiştir. Dolayısıyla
toplam 5 *Ahıska Türkü* katılımcı ile yüzyüze görüşmeler ya-
pılmıştır.

Araştırmadan elde edilen sonuçların yanlılığını önlemek
için verilerin toplama ve analiz süreçlerinde araştırmacı ön-
yargısını en aza indirmek amacıyla görüşmeler standart çer-
çeveler dahilinde yapılmış (yani soruların sorulma şekli ve
içeriği bireylere göre değişiklik göstermemiş) ve kodlama şe-
ması kullanılmıştır. Görüşmeler sırasında ses kaydı alınmış
ve ses kayıtları, kodlama yapabilmek için kelimesi kelimesine
yazıya geçirilmiştir.

Görüşmelerden elde edilen veriler tematik analiz yön-
temiyle çözümlenmiş; sürgün deneyimi, yerli halkla ilişki-
ler, kimlik ve aidiyet, kültürel pratikler, diaspora örgütlen-
meleri ve geri dönüş arzusu başlıkları altında incelenmiştir.
Çalışmada bireylerin yaşadıkları deneyimleri kendi perspek-
tiflerinden nasıl anlamlandırdıkları ortaya çıkarılmaya çalışıl-
mıştır. Araştırmanın güvenilirliğini sağlamak amacıyla katı-
lımcı ifadelerinden doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

Araştırmaya katılım tamamen gönüllülük esasına dayan-
mış, katılımcılar araştırma hakkında önceden bilgilendirilmiş
ve istedikleri zaman, herhangi bir gerekçe göstermeksizin ça-
lışmadan ayrılma hakkına sahip olmuşlardır. Ancak görüşme
sırasında katılımcılar görüşmeyi yarım bırakmamış, soruların
bütün soruları cevaplamışlardır. Araştırmanın hiçbir aşama-
sında katılımcılara fiziksel-psikolojik zarar verilmemiş, baskı
uygulanması veya çıkar sağlanması söz konusu olmamıştır.
Etik açıdan, katılımcının kişisel güvenliği ve mahremiye-

¹ Kadın, 20 yaşında

² Erkek, 23 yaşında

³ Erkek, 72 yaşında

⁴ Erkek, 43 yaşında

⁵ Kadın, 68 yaşında

ti gözetilmiş, ifade bütünlüğüne sadık kalınmıştır. Alıntılar anlamı bozmayacak ölçüde sadeleştirilmiş ve yazım birliğine uygun hale getirilmiştir.

4. Araştırmanın Bulguları

1944 sürgününün Kazakistan'da yaşayan *Ahıska Türklerinin* günlük hayatını nasıl etkilediği, yerel halkla aralarında uyum sürecinin nasıl ilerlediği, kimlik ve aidiyet algılarının nasıl şekillendiği, kültürel pratiklerin kimliğin korunmasına nasıl etkide bulunduğu, diaspora örgütlenmelerinin toplumsal dayanışmalarını nasıl güçlendirdiği ve geri dönüş arzuları katılımcılarla görüşmeler yapılarak incelenmesi gereken olgular olarak belirtilmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi görüşmelerden elde edilen veriler tematik analiz yöntemiyle çözümlenmiş; sürgün deneyimi, yerli halkla ilişkiler, kimlik ve aidiyet, kültürel pratikler, diaspora örgütlenmeleri ve geri dönüş arzusu başlıkları altında incelenmiştir.

4.1. Sürgün Deneyimleri

Ek-1 ve Ek-2'de görüldüğü üzere, *Ahıska Türklerine* uygulanan bu zorunlu yer değiştirme aslında aylar öncesinden planlanmıştı. Fakat katılımcıların anlattıkları ve tarihî kaynaklarda da yer aldığı üzere söyleyebiliriz ki bu göçün gerçekleşeceğini *Ahıska Türkleri* yalnızca birkaç saat öncesinde öğrenmişlerdi. Örneğin Katılımcı 3, 1944 sürgününün travmasını şöyle anlatıyor: "Ailelere hazırlanmaları için sadece iki saat verilmiş. İki saatte ne götürebildiler ki? Ne yiyecek ne de giyecek. Yolculuk, trenlerde ölümler, hijyen eksikliği... Birçoğu açlık, hastalık ve zorlu koşullar nedeniyle hayatını kaybetmiş."

Katılımcı 5 ise şöyle ifade ediyor: "Birininki kardeşi Almata'da kalmış, birininki Cambul'da kalmış, birininki Kızılorda'da kalmış ve böyle dağınık olmuş. İnsanlar birbir-

lerini bulamıyorlar. Biri annesini arıyor, biri babasını arıyor, biri bacısını arıyor, biri kardeşini arıyor ve bulamıyor.” Bu anlatılar, *Ahıska Türklerinin* yerinden edilmelerinin zoraki ve şiddet içeren doğasını vurgulamaktadır.

4.2. Yerel Halkla İlişkiler

Görüşmeler sırasında *Ahıska Türkü* katılımcılara yerel halkla ilişkileri sorulmuş ve onlarla uyum sağlayıp sağlayamadıkları araştırılmıştır. Katılımcılardan birinin cevabı şöyle olmuştur: “Kazaklar ilk başta bizim insanlardan korkmuşlar. Çünkü sürgün yapılırken yerel halka bizim tehlikeli olduğumuzu ve bizimle irtibat kurmamaları söylenmiş. Ancak sonrasında bizim bir imam Ezan okumuş ve Kazaklar da bizim Müslüman olduğumuzu görünce yardım etmeye başlamışlar bizim insanlara. Yemek vermişler, kıyafet vermişler, evlerine götürmüşler.” (Katılımcı 2). Bir diğer katılımcı ise “Kardeş milletleriz, kardeş gibi yaşıyoruz, herhangi bir sorunumuz yoktur.” (Katılımcı 3) diye yanıtlamıştır. Katılımcılardan sadece bir katılımcı, “Bazen soruyorlar neden Türkiye’ye gitmediğimizi. Türkiye’ye gitsenize diyorlar. Ancak herhangi bir sorun yaşamıyoruz. İyi insanlar onlar da.” (Katılımcı 1) diye yanıtlamıştır. Dolayısıyla bu ifadelerden, *Ahıska Türklerinin* Kazaklarla ilişkilerinin genel itibarıyla iyi olduğu kanaatine varabiliriz.

4.3. Kimlik ve Aidiyet

Katılımcılara kimlik ve aidiyet üzerine de sorular sorulmuş, kendilerini nasıl tanımladıkları incelenmiştir. Katılımcı 4, görüşme sırasında kimliğini çıkararak göstermiş ve “Kimliğimde Azerbaycanlı yazıyor ve Kazakistan vatandaşıyım. Ama biz Türküz. Kimliğimizi silmek için Azerbaycanlı diye yazdılar bizi.” (Katılımcı 4) demiştir. Katılımcı 5 ise “Kimse bizi başka millet yapamaz. Türküz biz, Türk de ka-

lacağız. Türklük pazarlık konusu olmayacak bir kimliktir.” diye yanıtlamış ve kendilerini Türk olarak tanımladıklarını belirtmiştir.

Bu noktada ifade etmemiz gerekir ki Kazakistan Cumhuriyeti’nin Türkistan şehrinde saha araştırmasının yapıldığı köy de Türk köyü olarak bilinmektedir ve köyde sadece *Ahıska Türkleri* yaşamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, *Ahıska Türkü* kavramı geri dönüş mücadelesinde tek şemsiye altında toplanabilmek için kullanılmaya başlamıştır ve artık günümüzde bu Türk topluluğu *Ahıska Türkleri* olarak tanınmaktadır. Ancak *Ahıska Türkleri* kendilerini Türkler olarak nitelendirmektedirler.

4.4. Kültürel Pratikler

Ahıska Türklerinin düğünlerinde, ritüellerinde kültürel süreklilik belirgindir. Şöyle ki kendi kültürlerini korumakta ve geleneklerine sadık kalmaktadırlar. Kazaklarla hangi kültürel farklarının olduğu sorulduğunda katılımcıların hepsinden benzer cevaplar gelmiştir: “Onların geleneklerini çok bilmeyiz ama bizim geleneklerden, âdetlerden farklıdır onlarınki.” Bu yanıt da *Ahıska Türklerinin* kendi kültürlerine bağlılıklarını ortaya koymaktadır. Öyle ki Hinkal ve haşıl gibi geleneksel yemekler buluşmaların merkezinde yer almakta, Ramazan ve Kurban Bayramı gibi dini bayramlar, Sovyet yönetimi altındaki tarihî kısıtlamalara rağmen unutulmadan günümüzde de kutlanmaktadır.

Katılımcılarımızdan biri sürgün yıldönümü için top lu anma yemeklerine (xeyret) de dikkat çekiyor: “Bizim iki bayramımız var: Kurban Bayramı, bir de Ramazan Bayramı. Anma günümüz var sürgünden dolayı. Onda biz Kur’an okuturuz, yemek veririz. Biz ‘xeyret’ diyoruz. Xeyret yaparız. Yerli milleti çağırırız. Geçen sene biz burda 600 adama, 1000 adama yemek verdik.” (Katılımcı 1). Bunun doğrultusunda

Ahıska Türklerinin değerlerine bağlılığını, kendi kimliklerini unutmadıklarını ve yaşattıklarını ifade edebiliriz.

4.5. Diaspora Örgütlenmeleri

Sürgün deneyimlerinden bahsederken Katılımcı 5, zorunlu göç sırasında herkesin farklı yerlere bırakıldığını, birbirlerini aradıklarını belirtmişti. Fakat *Ahıska Türklerinin* bu kimlik altında bir araya gelmesi, diaspora örgütlenmelerinde birleşmeleri ve buldukları her şehirde kendi derneklerini kurmaları birbirlerini bulmaları açısından oldukça önemli olmuştur. Katılımcı 4 bunu şöyle ifade etmektedir: “Derneklerimiz açıldığında, herkes orada birleşti, haberleşti, biri akrabasını buldu, biri kardeşini buldu ve biri komşusunu buldu.” Görüldüğü gibi, *Ahıska Türklerinin* derneklerinin olması ve diaspora örgütlenmelerinin oluşması birbirlerini bulabilmeleri açısından büyük önem taşımıştır. Ayrıca yaşadıkları travmaları dünyaya iletmek, seslerini duyurmak ve geri dönüş mücadelelerinde başarılı olmak için de diaspora örgütlenmeleri önemli bir role sahiptir. Her ne kadar geri dönememiş olsalar da seslerini duyurup mücadelelerini vermek bu örgütlenmeler sayesinde bir hayli kolaylaşmıştır.

4.6. Geri Dönüş Arzusu

Katılımcılara geri dönme istekleri sorulduğunda bütün katılımcılardan aynı cevaplar geldi: “Kim istemez ki? Tabii ki de isteriz.” Zorunlu göçün üzerinden 80 yıl geçmesine ve katılımcıların göçe bizzat maruz kalmamalarına, yani *Ahıska* bölgesini görmemelerine rağmen geri dönmek istemeleri sorulunca yine benzer cevaplar gelmiştir: “Orası bizim ata yurdumuz.” Bu noktada Katılımcı 2’nin cevabı daha çok dikkat çekmektedir: “Bırakın bizi oraya. Kim kendi ata yurduna dönmek istemez ki? *Ahıska* bizim ata yurdumuzdur, hiçbir zaman unutulmaz.” Anlaşıldığı üzere, katılımcılar ikinci,

üçüncü kuşak olup Ahıska'da bizzat göçe maruz kalmamış olsalar bile kültürel ve tarihsel aktarım güçlü bir şekilde gerçekleşmiş ve Vatan sevgisi canlı tutulmuştur. Bu Türk topluluğunu *Ahıska Türkleri* yapan olgu da budur; geri dönüş mücadelesi, Vatan sevgisi...

5. Sonuç

Bu araştırmada, 1944 sürgününün ardından Kazakistan'a yerleştirilen *Ahıska Türklerinin* deneyimleri nitel yöntemlerle ele alınmış ve tematik analiz sonucunda altı temel tema ön plana çıkmıştır: Sürgün deneyimi, yerel halkla ilişkiler, kimlik ve aidiyet, kültürel pratikler, diaspora örgütlenmeleri ve geri dönüş arzusu. Elde edilen bulgular, öncelikle sürgünün *Ahıska Türkleri* için derin travmatik etkiler yarattığını göstermektedir. Katılımcıların anlatıları, sürgünün önceden planlanmış olmasına rağmen ailelere yalnızca birkaç saatlik hazırlık süresi tanındığını ve yolculuk esnasında açlık, hastalık ve ölümler yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu durum, sürgünün zorlayıcı ve şiddet içerikli doğasını açık biçimde yansıtmaktadır.

Diğer yandan, Kazak halkıyla kurulan ilişkiler *Ahıska Türklerinin* hayata tutunmasında önemli rol oynamıştır. İlk başlarda yanlış yönlendirmeler nedeniyle tedirginlik yaşansa da dini ortaklıklar üzerinden gelişen dayanışma, *Ahıska Türklerinin* yeni yaşam alanlarına entegrasyonunu kolaylaştırmıştır. Katılımcıların ifadeleri, bu ilişkilerin zamanla kardeşlik düzeyine ulaştığını göstermektedir. Kimlik ve aidiyet konusunda ise, Sovyet döneminde uygulanan kimlik politikaları *Ahıska Türklerinin* resmî belgelerde farklı etnik kategoriler altında tanımlanmalarına yol açmıştır. Buna rağmen katılımcılar kimliklerini Türk olarak görmeye devam etmiş ve Türklüğü vazgeçilmez bir aidiyet unsuru olarak korumuşlardır. Bu da *Ahıska Türklerinin* kolektif kimliğini güçlendiren önemli bir unsur olmuştur.

Kültürel pratikler, *Ahıska Türklerinin* toplumsal sürekliliğini sağlamada kritik bir rol üstlenmiştir. Dini ritüeller, düğün gelenekleri, yemek kültürü ve sürgün yıldönümlerinde düzenlenen anma törenleri, kültürel kimliğin kuşaktan kuşağa aktarılmasına hizmet etmektedir. Diaspora örgütlenmeleri ise *Ahıska Türklerinin* hem birbirlerini bulmalarına hem de toplumsal dayanışmayı güçlendirmelerine aracılık etmiştir. Dernekler aracılığıyla akrabalık bağları yeniden kurulmuş, aynı zamanda topluluğun sesi ulusal ve uluslararası alanda duyurulabilmiştir. Bu örgütlenmeler, geri dönüş mücadelesinin kurumsal zeminini oluşturmuş ve *Ahıska Türklerinin* taleplerini görünür kılmıştır.

Son olarak, araştırmaya katılan tüm bireylerin ortak bir şekilde vurguladığı gibi, Ahıska'ya geri dönüş arzusu günümüzde hâlâ canlılığını korumaktadır. Zorunlu göçün üzerinden uzun yıllar geçmesine ve katılımcıların bir kısmının Ahıska'yı hiç görmemiş olmasına rağmen ata yurduna duyulan özlem güçlü bir aidiyet göstergesi olarak varlığını sürdürmektedir. Genel olarak, bu araştırma *Ahıska Türklerinin* Kazakistan'daki sürgün sonrası yaşam deneyimlerinin sadece tarihsel bir olay değil, aynı zamanda güncel toplumsal kimlik, aidiyet ve diaspora ilişkilerini şekillendiren çok katmanlı bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Y. (2020). *Göç sosyolojisi*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Castles, S., De Haas, H., & Miller, M. (2008). *The age of migration: International population movements in the modern world*. Palgrave Macmillan.
- Hacı, A. (1992). *Qəribəm bu vətəndə: Axisqa Türklərinin etnik mədəniyyəti*, Bakı: Gənclik.
- Kazımov, İ. (2012). *Axisqa Türkləri: Dil, tarix və folklor*, Bakı: Elm və Təhsil.

- Kırzioğlu, M. F. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar: İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578): Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (O. Akınay & D. Kömürücü, Çev.), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mürseloğlu, R. (2001). Devlet Savunma Komitesi'nin kararı. *Ahıska Dergisi*, 1, 33-34.
- Nicolay, B. (2007). *The Meskhetian Turks at a crossroads: Integration, repatriation or resettlement*. ECMI.
- Perruchoud, R ve Redpath-Cross, J. (Haz.). (2009). Forced resettlement/relocation. *Uluslararası Göç Hukuku: Göç Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, Uluslararası Göç Örgütü IOM, s. 103.
- Petersen, W. (1958). A general typology of migration. *American Sociological Review*, 23(3), 256-266.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türk Dil Kurumu sözlükleri*. TDK. <https://sozluk.gov.tr/>
- Uravelli, O. (2009). Sovyet resmi belgerinde Ahıska sürgünü. *Bizim Ahıska*, 16, 8-11.
- Üren, M. (2015). *Kimlik, çıkar ve jeopolitik ekseninde Ahıska Türkleri sorunu* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi].
- Zeyrek, Y. (2001). *Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara.

Ekler

Ek-1: Ahıska Türklerinin Sürgününe Dair SSCB Devlet Savunma Komitesi'nin Kararı (Mürseloğlu, 2001, s. 33; Nicolay, 2007, s. 645, içinde Üren, 2015, s. 554).⁶

"TAMAMEN GİZLİ

Moskova/Kremlin

NO: 6279 31 TEMMUZ 1944

Gürcistan SSC devlet sınırını korumak üzere gereken şartların sağlanması için Devlet Savunma Komitesi, aşağıdaki kararları almıştır:

⁶ Kısaltılmış olarak verilen bu resmî belge SSCB'nin görüş, yaklaşım ve politikalarını yansıtmaktadır.

1. Gürcistan SSC'nin sınır şeridi olan Ahıska, Adigen, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka rayonlarıyla Acaristan Özerk SSC'den Türk, Kürt, Hemşinli olmak üzere toplam 86.000 kişiden meydana gelen 16.700 hanelik nüfustan, 40.000'i Kazakistan SSC'ye, 30.000'i Özbekistan SSC'ye ve 16.000'i de Kırgızistan'a tahliye (sürülüp boşaltma) edilsin. Tahliye, SSCB Halk İçişleri Komiserliğince gerçekleştirilsin. SSCB Halk İçişleri Komiserliği (Yoldaş Beriya), tahliye işini 1944 yılı Kasım ayında gerçekleştirsin.

2. Gürcistan SSC sınırı bölgesinden tahliye edilen göçmenlere bütün değerli şahsî eşyalarını, paralarını, ev eşyalarını, giyecek, ayakkabı, kap kacak, mobilya vb. ile aile başına azami 1000 kg olmak şartıyla yiyecek almalarına izin verilsin.

3. Sınır şeridinden tahliye edilen göçmenlerin kendileriyle beraberlerinde almayacakları tarım ürünlerinin, ev hayvanlarının, tarım aletlerinin, diğer gayrimenkullerin teslim alınması için SSCB Halk Et ve Süt Sanayi Komiserliği, SSCB Halk Tedarik Komiserliği, Gürcistan SSC Halk Toprak Mahsulleri Komiserliği ve Halk Maliye Komiserliği'nin iştirakiyle Gürcistan SSC Halk Komiserleri Şurası Başkan Yardımcısı'nın başkanlığında (Yoldaş Khoştariya) komisyon kurulsun.

(...)

4. Kazakistan SSC (Skvortsov ve Undasınov Yoldaşlar), Kırgızistan SSC (Vagov ve Kulatov Yoldaşlar), Özbekistan SSC (Yusufov ve Abdurrahmanov Yoldaşlar), Komünist Partileri Merkez Komiteleri ve Halk Komiserleri Şuraları adı geçen cumhuriyetlerin Halk İçişleri Komiserlikleri ile beraber gelecek göçmenlerin kabulü, ikameti ve devamlı iskân ve istihdamları ile ilgili gerekli tedbirleri alacaklardır.

(...)

5. Göçmenlerin Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan SSC'ye taşınmaları için Halk Nakliye Komiserliği (Yoldaş Kaganoviç) gereken katarları temin etmek ve SSCB Halk İçişleri Komiserliğinin emri üzerine istasyonlara zamanında sevk etmekle görevlendirilsin. Göçmenlerin cumhuriyet sınırları içinde taşınması Gürcistan SSC Halk Komiserleri Şurası'nın isteği ile gerçekleştirilsin.

6. Özel tahliyeye tabi tutulan göçmenlerin yollarda iaşelerini temin etmek üzere SSCB Halk Ticaret Komiserliği görevlendirilsin. SSCB Devlet Plânlama Komitesi, talep üzerine SSCB Halk Ticaret Komiserliği'ne gıda maddeleri ödeneği tahsis etsin. Böylece özel tahliyeye tabi tutulan nüfusun yolculuk iaşesi temin edilsin.

7. Göçmen halka yollarda ve iskân mahallinde sağlık hizmetleri verilmesi için SSCB Halk Sağlığı Komiserliği (Yoldaş Miteryov) görevlendirilsin.

8. Göçmenlere ellerindeki mübadele makbuzları karşılığında kendilerinden teslim alınmış ev hayvanları yerine verilmek üzere SSCB Halk Ziraat Komiserliği (Yoldaş Andreyev), Halk Et ve Süt Sanayi Komiserliği (Yoldaş Smirnov) ve Halk Tedarik Komiserliği (Yoldaş Subbotin); Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan Halk Komiserleri kurullarıyla beraber görevlendirilsin.

(...)

9. SSCB Ziraat Bankası (Yoldaş Kravtsov), Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'a gelen göçmenlere yerleşmek için hane başına yedişer bin ruble, yedi yıl vadeli kredi versin.

10. İşbu kararın birinci paragrafı gereğince göçmenler, çiftçiler olarak 1945 yılında para vergilerinden, devlete verilen aynı vergilerden ve resimlerden muaf tutulsun. Önceki yerlerinde bırakmış oldukları bahçe ve bağların bedelleri SSCB Halk Ziraat Komiserliği ve Gürcistan SSC Hükûmeti'nin tesbit edeceği fiyatlar üzerinden kendilerine ödensin.

11. Gürcistan Halk Komiserleri Şurasına, adları birinci paragrafta geçen sınır ilçelerine toplam nüfusları azami 32.000 kişi olmak kaydıyla Gürcistan SSC'nin toprak sıkıntısı bulunan diğer bölgelerinden 7.000 haneyi iskân etme müsaadesi verilsin. Bunların adı geçen bölgeye iskânı, gerek yekpare çiftlik (kolhozlar), gerekse münferit haneler olarak gerçekleştirilsin. Sınır şeridindeki iskân yerleri Halk İçişleri Komiserliği Sınır Kuvvetleri Gürcistan Bölge Komutanlığı ile mutabakat halinde tespit edilsin.

12. Gürcistan SSC'nin toprak sıkıntısı çeken bölgelerinden söz konusu sınır bölgesine iskân edilecek halkın geçim ve yerleşme meselelerini halletmek için Gürcistan Hükûmeti'ne şunlar müsaade edilsin:

a. Sınır bölgelerinde yeniden kurulan kolhozlara, buralardan tahliye edilmiş olan nüfusa ait kamu ve ferdi yapıları tamamen karşılıksız olarak devretmek, eski halktan geriye kalan tarım aletlerini beş yıl vadeli kredi şeklinde yeni getirilen hanelere teslim etmek;

(...)

f. Yeni getirilecek nüfusun iskânını buralardaki nüfusun tahliyesi bittikten hemen sonra Kasım ayında başlatılacak ve üç ay içinde tamamlanacaktır.

13. SSCB Halk Maliye Komiserliği (Yoldaş Zverev):

a. Özel tahliye tabi nüfusun sürgünü, taşınmaları ve Orta Asya'da yerleştirilmeleri için SSCB Halk İçişleri Komiserliği'ne 30.000.000 ruble ve ayrıca boşaltılan sınır bölgesindeki kolhozlara getirilecek yeni hanelerin iskânı için de Gürcistan Halk Komiserleri Şurası'na 4.000.000 ruble tahsis edilsin.

(...)

14. Glavneftsnab (Petrol Ofisi, Yoldaş Şirokov): Ekim, Kasım aylarında özel tahliye işlemlerinin gerçekleştirilmesi için SSCB Halk İçişleri Komiserliği'ne 750 ton, Kazakistan Hükûmeti'ne 75 ton, Kırgızistan Hükûmeti'ne 35 ton, Özbekistan Hükûmeti'ne 70 ton ve Gürcistan Hükûmeti'ne de 100 ton fon dışı benzin tahsis etmekle görevlendirilsin.

İ. STALİN

Devlet Savunma Komitesi Başkanı"

Ek -2: SSCB Devlet Savunma Komitesi'nin 6279 Sayılı Kararının Uygulandığına Dair İçişleri Komiserliği'nin Cevap Yazısı (Uravelli, 2009, s. 8).⁷

"TAMAMEN GİZLİ

Moskova

SAYI: 1281/B 28 KASIM 1944

Devlet Savunma Komitesi-Yoldaş İ. V. STALİN'e

SSCB Halk Komiserleri Kurulu-Yoldaş V. M. MOLOTOV'a

SSCB Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi Yoldaş G. M. MALENKOV'a

Devlet Savunma Komitesi Kararı gereğince SSCB Halk İçişleri Komiserliği; Türklerin, Kürtlerin ve Hemşenlilerin Gürcistan SSC'nin sınır bölgesinden tahliye işlemlerini tamamlamıştır.

(...)

Toplam 91.095 kişi tahliye edilmiştir.

⁷ Kısaltılmış olarak verilen bu resmî belge SSCB'nin görüş, yaklaşım ve politikalarını yansıtmaktadır.

Tahliye edilenleri taşıyan katarlar, hareket hâlinde olup Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki yeni iskân yerlerine doğru yol almaktadır. Tahliye işlemleri, düzenli ve olaysız şekilde tamamlanmıştır.

Adı geçen sınır ilçelerine Gürcistan'ın toprak sıkıntısı çekilen bölgelerinden 7.000 hanelik köylü nüfus iskân edilecektir.

Ayrıca SSCB Halk İçişleri Komiserliği, Gürcistan SSC ile Türkiye sınırındaki şeritte özel tedbirler almaktadır.

Lavrentiy BERİA
SSCB Halk İçişleri Komiseri
Devlet Güvenliği Genel Komiseri"

Türk-Mısır Stratejik Yakınlaşması ve Ortadoğu'da Jeopolitik Dönüşümün Yeni Dinamikleri: 2020-2025 Yılları Bağlamında Bir İnceleme

Ossama Sayed Ramadan Abdelkader*

Özet

Son yıllarda Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkiler, uzun süren gerilim döneminin ardından dikkat çekici bir dönüşüm geçirmiştir. 2013'te Mısır'daki siyasi değişimin ardından donma noktasına gelen diplomatik temaslar, 2021 itibarıyla başlayan karşılıklı adımlarla yeniden canlanmış ve iki ülke açısından yeni bir siyasi çerçevenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışma, söz konusu normalleşme sürecinin Ortadoğu'daki güç dengelerine yansımalarını analiz etmektedir. Tarihsel olarak bölgenin iki temel aktörü olan Türkiye ile Mısır; nüfusları, jeopolitik konumları ve askerî kapasiteleri sayesinde bölgesel karar alma mekanizmalarında belirleyici bir ağırlığa sahiptir. Bu nedenle iki ülke arasındaki işbirliğinin güçlenmesi, yalnızca ikili ilişkilere değil, aynı zamanda bölgenin genel güvenlik mimarisine de doğrudan etki etmektedir. Son dönemde enerji politikaları, Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanları, Filistin meselesi ve Libya gibi kritik başlıklarda Ankara ile Kahire'nin yaklaşımlarının birbirine yakınlaşması, yeni bir stratejik uyumun ortaya çıktığını göstermektedir. Çalışma, bu işbirliğinin diplomatik, ekonomik ve güvenlik boyutlarını ele almakta; Körfez ülkeleri, İran ve İsrail gibi aktörler üzerinde yaratacağı olası sonuçları değerlendirmektedir. Ekonomik alanda artan yatırım girişimleri, savunma sanayiinde gündeme gelen ortak projeler ve büyükelçilerin yeniden atanması, sürecin somut göstergeleri arasında yer almaktadır. Türk-Mısır yakınlaşması, Ortadoğu'da yeni bir denge arayışının parçası olarak görülmekte ve bu ittifakın sürdürülebilirliği büyük ölçüde tarafların ortak çıkarlarını koruma kapasitesine bağlı bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk-Mısır İlişkileri, Ortadoğu Jeopolitiği, Stratejik Yakınlaşma, Güç Dengesi, Bölgesel İttifaklar.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Isparta, ossamasayed428@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-2148-7820>.

Abstract

In recent years, relations between Türkiye and Egypt have undergone a remarkable transformation following a prolonged period of tension. Diplomatic contacts, which had reached a standstill after the political change in Egypt in 2013, were revived with reciprocal steps beginning in 2021, paving the way for a new political framework for both countries. This study analyses the reflection of this normalization process on the balance of power in the Middle East. Historically, Türkiye and Egypt, as two key actors in the region, have decisive weight in regional decision-making mechanisms due to their populations, geopolitical positions, and military capabilities. Therefore, the strengthening of cooperation between the two countries directly affects not only bilateral relations but also the overall security architecture of the region. The recent convergence of approaches between Ankara and Cairo on critical issues such as energy policies, maritime jurisdiction in the Eastern Mediterranean, the Palestinian issue, and Libya indicates the emergence of a new strategic alignment. The study examines the diplomatic, economic, and security dimensions of this cooperation and assesses its potential consequences for actors such as the Gulf countries, Iran, and Israel. Increased investment initiatives in the economic sphere, joint projects emerging in the defense industry, and the reappointment of ambassadors are among the concrete indicators of this process. The Turkish-Egyptian rapprochement is seen as part of a search for a new balance in the Middle East, and the sustainability of this alliance largely depends on the parties' capacity to protect their common interests.

Keywords: Turkish-Egyptian Relations, Middle East Geopolitics, Strategic Rapprochement, Balance of Power, Regional Alliances.

1. Giriş

Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkiler, tarih boyunca bölgesel siyaseti şekillendiren temel dinamiklerden biri olmuştur. Coğrafi yakınlıkları, nüfus büyüklükleri ve jeopolitik önemleri nedeniyle iki ülke arasındaki etkileşim, Ortadoğu'nun genel dengelerinde belirleyici bir yer tutmuştur. Ancak 2013'te Mısır'da yaşanan siyasi dönüşüm, ilişkilerde ciddi bir kırılma yaratmış ve diplomatik temaslar uzun süre askıya alınmıştır. Bu durum, bölgedeki güç dengelerini de etkileyerek yeni stratejik arayışların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Son yıllarda ise Türkiye ve Mısır, bölgesel gelişmelerin baskısıyla ve karşılıklı çıkarların gerekliliği doğrultusunda kademeli bir normalleşme sürecine yönelmiştir. Enerji politikaları, Doğu Akdeniz'deki yetki alanları, Libya'daki çatışma ortamı ve Filistin meselesi gibi kritik başlıklar iki ülkenin pozisyonlarını birbirine yaklaştıran temel unsurlar olmuştur.

Bu çalışma, Türkiye-Mısır ilişkilerinin tarihsel arka planını incelerken aynı zamanda güncel diplomatik temasları, güvenlik alanındaki koordinasyonu ve ekonomik işbirliği potansiyelini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca söz konusu yakınlaşmanın Ortadoğu'daki güç dengeleri üzerindeki etkileri ve geleceğe yönelik olası senaryolar da analiz edilmektedir. Türkiye ile Mısır arasındaki işbirliği, bölgesel istikrar açısından önemli fırsatlar yaratmakla birlikte, rekabetin tamamen ortadan kalkmadığı bir ortamda dikkatle yönetilmesi gereken bir süreçtir. Bu nedenle çalışma, iki ülke arasındaki yeni dönemin sürdürülebilirliğini ve bölgesel barışa katkı kapasitesini çok boyutlu bir perspektifle ele almaktadır.

2. Tarihsel Süreçte Türk-Mısır İlişkileri

Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkiler hem ikili bağlar hem de Ortadoğu'nun jeopolitik dengeleri açısından tarihsel öneme sahiptir. Osmanlı döneminden başlayarak diplomatik, ekonomik ve kültürel alanlarda süregelen etkileşimler, 20. yüzyıldaki uluslararası değişimlerle şekillenmiş; 2013 öncesi işbirliği ve kriz dönemleri ise günümüzdeki normalleşme sürecinin temel çerçevesini oluşturmuştur. (Devecioğlu, 2024a, s. 5-8).

2013 Öncesi Türk-Mısır İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi

Mısır, 1517'den itibaren Osmanlı yönetimi altında kalmış, Mehmet Ali Paşa döneminde fiilen özerkleşmiş, ancak hukuken Osmanlı'ya bağlı kalmıştır. 1882 İngiliz işgali ve Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı otoritesi zayıflamış; 1922'de bağımsız Krallık kurulmuş, 1952 Hür Subaylar Hareketi ile monarşi sona ermiş, Mısır cumhuriyet kimliğini ve bölgesel rolünü şekillendirmeye başlamıştır (Jung, Petersen, & Sparre, 2014, s. 111-127).

Türk-Mısır ilişkilerinin tarihsel arka planı, diplomatik bağların yanı sıra Ortadoğu'daki güç dengelerini anlamak

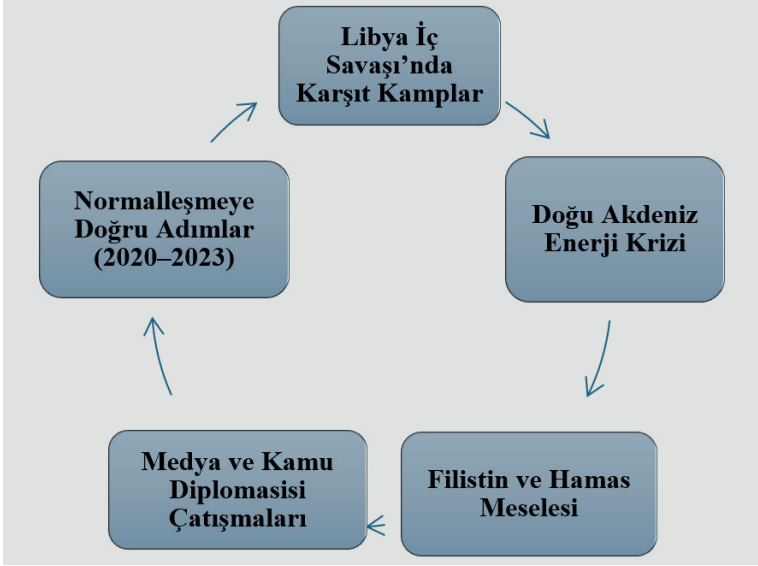
açısından önemlidir. 20. yüzyılda farklı bloklarda yer alsalar da ilişkiler tamamen kopmamıştır. 1950'lerde Arap milliyetçiliği ve Türkiye'nin NATO üyeliği mesafeli bir denge yaratmıştır. 1990'lardan itibaren güvenlik, ticaret ve enerji alanındaki işbirlikleri ilişkileri güçlendirmiştir (Paxton, 1984, s. 429-435).

2011 Arap Baharı Mısır'a ulaştığında Türk-Mısır ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Türkiye, halkın taleplerini desteklemiş ve demokrasi sürecine katkıda bulunmuştur. Muhammed Mursi'nin seçimle iktidara gelmesi Türkiye tarafından desteklenmiş, 2013 darbesi ise Ankara tarafından meşruiyetin ihlali olarak değerlendirilmiştir (Sabah, 2011). Bu gelişmeler, diplomatik ilişkilerin kesilmesine ve karşılıklı sert açıklamalara yol açmıştır (Jazeera, 2011).

İlişkilerin kesilmeye başladığı bu dönem, büyük oranda yapısal farklılıklarla şekillenmiştir. Türkiye'nin meşruiyet ihlali vurgusuna Mısır'ın cevabı geleneksel laik-bürokratik yapının varlığına dikkat çekerek olmuştur. Dolayısıyla 2013 öncesi dönem, bir yandan ekonomik ve diplomatik bağların derinleştiği; diğer yandan ise ideolojik gerilimlerin gelecekteki krizlerin zeminini hazırladığı bir dönem olarak değerlendirilebilir (Stein, 2025).

Soğukluk Döneminden Normalleşmeye: Türk-Mısır Diplomatik Süreci

2013 Mısır darbesi, Türk-Mısır ilişkilerinde en büyük kırılmayı yaratmıştır. Türkiye, Mursi'nin demokratik meşruiyetini savunmuş, Kahire bunu iç işlerine müdahale olarak değerlendirmiştir. Büyükelçilerin çekilmesiyle diplomatik ilişkiler düşürülmüş ve sert söylemler sürmüştür. Bu kopuş, ikili ilişkilerin ötesinde Ortadoğu'daki bölgesel dengeleri de etkilemiş, iki ülke farklı bloklarda konumlanmaya başlamıştır (Writer, 2013).

Şekil 1. Türk-Mısır İlişkilerinde Çatışma Alanları ve Normalleşme Süreci (Kaynak: Stein, 2025)

Libya İç Savaşı'nda Karşıt Kamplar

2011'de Kaddafi'nin devrilmesinden sonra Libya'da ortaya çıkan güç boşluğunda Türkiye, Trablus merkezli Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni desteklemiş; Doğu Akdeniz'deki stratejik çıkarlarını güvence altına almayı hedeflemiştir. Mısır ise Tobruk merkezli Hafter güçlerini desteklemiş, Trablus yönetimini güvenlik ve ideolojik tehdit olarak görmüştür. Libya, böylece Türk-Mısır ilişkilerinde çatışma alanı olmuştur (Brahimi, 2025).

Türk-Mısır karşıtlığı, Libya'daki çıkar çatışması ve bölgesel blokların oluşumunu hızlandırmıştır. Türkiye, Trablus yönetimini desteklerken; Mısır, Hafter güçlerinin yanında yer almıştır. 2019-2020'de Türkiye'nin SİHA desteği Trablus'a avantaj sağlamış, Mısır Sirte-Cufra hattını kırmızı çizgi ilan etmiştir. Zamanla sert karşıtlık yumuşamış olsa da Libya, stratejik rekabetin merkezi olmaya devam etmektedir (Aydıntaşbaş, Dacey, Bianco, & Lovatt T., 2020).

Doğu Akdeniz Enerji Krizi

2010'ların sonunda Doğu Akdeniz'de keşfedilen doğal gaz rezervleri bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Mısır; Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ve İsrail ile işbirliği yaparken, EastMed Gas Forum ile Türkiye'yi dışlamayı hedeflemiştir. Ankara, bu durumu ekonomik ve jeopolitik bir tehdit olarak görmüş; Mısır'ın Atina ile deniz yetki alanları anlaşması, Türkiye'nin Libya ile mutabakatına karşı bir hamle olarak değerlendirilmiştir (Telci, 2020).

Enerji krizi, Türk-Mısır ilişkilerinde bölgesel liderlik mücadelesinin sembolü olmuştur. Mısır, Doğu Akdeniz enerji diplomasisinin merkezini üstlenmek isterken; Türkiye askerî tatbikatlar, sismik araştırmalar ve uluslararası hukuk söylemiyle karşılık vermiştir. Bu durum, iki ülkenin ikili ilişkileri ve küresel aktörlerle temaslarında kritik bir mesele olmuş, normalleşme öncesi en keskin sorunlardan biri olarak kalmıştır (Al Jazeera, 2020).

Filistin ve Hamas Meselesi

Filistin meselesi bu süreçte Türk dış politikasının merkezinde yer almış ve Türkiye, Hamas'a siyasi/diplomatik destek vermiştir. Ankara, Hamas temsilcilerini ağırlayarak örgütün uluslararası alanda meşruiyet kazanmasına katkıda bulunmuştur. Mısır ise Hamas'ı ulusal güvenlik tehdidi olarak görmüş, radikal unsurları önlemek için baskıcı politikalar izlemiştir. Bu farklı perspektif, özellikle Gazze'deki kriz dönemlerinde Ankara ile Kahire arasında diplomatik tansiyonu artırmış ve iki ülkenin bölgesel vizyonları arasındaki çatışmayı ortaya koymuştur (Bakhshandeh & Yeganeh, 2023).

Medya ve Kamu Diplomasisi Çatışmaları

2013 darbesi sonrası Türkiye, Mısır'daki *Müslüman Kardeşler* hareketine yakın medya kuruluşlarına ev sahipliği yapmış, bu kanallar Sisi yönetimine karşı eleştirilerde bulun-

muştur. Kahire, bunu doğrudan müdahale olarak görmüştür (Hassanein, 2021). Medya çatışmaları ikili ilişkilerde güvenizliği artırmış, kamu diplomasisi gerilimi derinleştirmiştir. 2021’de Türkiye’nin bazı kısıtlamalar getirmesi, ilişkilerde normalleşme ve diyalogun yeniden tesis edilmesi yönünde kritik bir adım olmuştur (Al Arabiya English, 2019).

Normalleşmeye Doğru Adımlar (2020-2023)

2020 sonrasında Ortadoğu’daki değişen dengeler, Türkiye ve Mısır’ı pragmatik bir yakınlaşmaya yöneltmiştir. Körfez ülkelerinin ilişkilerini yumuşatması ve Doğu Akdeniz enerji işbirliği ihtiyacı, diplomatik teması kaçınılmaz kılmıştır (Ataman, 2023, s. 78). 2021’de başlatılan istikşafî görüşmeler, medya kısıtlamaları ve karşılıklı jestlerle desteklenmiş; 2022’de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Mısır Cumhurbaşkanı Abdülfettah es-Sisi’nin Katar’daki buluşması ve 2023’te büyükelçilerin atanması, ilişkilerin tamamen normalleştiğini göstermiştir (Hamsici, 2024).

3. Bölgesel Güvenlik ve Diplomatik İlişkiler

Son beş yılda Türkiye-Mısır ilişkilerini şekillendiren en belirleyici unsurlar bölgesel güvenlik ve diplomatik etkileşimler olmuştur. Libya iç savaşı, Doğu Akdeniz enerji paylaşımı, Filistin meselesi ve Körfez gelişmeleri, iki ülkenin dış politika ajandasında kesişim noktaları yaratmış; bu durum, ikili ilişkileri bölgesel güvenlik mimarisinin kritik bir parçası haline getirmiştir.

3.1. Askerî İşbirliği ve Savunma Stratejileri

Türkiye ile Mısır arasındaki askerî ilişkiler, tarih boyunca dalgalı bir seyir izlemiştir. Zaman zaman işbirliği, zaman zaman ise rekabet çerçevesinde şekillenen bu ilişkiler, bölge-

sel güvenlik dengelerinin ve uluslararası politikaların etkisi altında gelişmiştir. Özellikle Soğuk Savaş sonrasında iki ülke, deniz güvenliği ve terörle mücadele konularında ortak tatbikatlar düzenleyerek askerî işbirliğini güçlendirmiştir. Bu dönem, iki ülkenin karşılıklı güven inşa etmeye çalıştığı ve askerî diplomasinin öne çıktığı bir süreç olarak kayda geçmiştir (Telci, 2025, s. 104).

2000'li yıllarda savunma sanayii alanında işbirliği ihtimalleri daha ciddi şekilde gündeme gelmiştir. Türkiye'nin modern savunma teknolojilerinde yakaladığı ivme, Mısır açısından cazip bir fırsat olarak görülmüştür. Ancak 2013 yılında Mısır'da gerçekleşen siyasi dönüşüm ve Türkiye'nin *Müslüman Kardeşler*'e verdiği açık destek, askerî ilişkilerin tamamen kopmasına yol açmıştır. Bu tarihten sonra Kahire, askerî stratejisini Yunanistan ve GKRY ile yakınlaşma üzerine kurarken; Ankara, Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını Libya mutabakatı üzerinden korumaya yönelmiştir. Böylece iki ülkenin güvenlik politikaları doğrudan karşıt kutuplara yerleşmiştir (Devecioğlu, 2024b, s. 12-13).

Türk savunma sanayii, özellikle insansız hava araçları (SİHA) alanında elde ettiği başarılarla uluslararası alanda dikkat çekmektedir. Bayraktar TB2 gibi sistemler; Libya, Karabağ ve Suriye'de sahadaki dengeleri değiştirmiştir. Bu teknoloji, Mısır açısından stratejik bir avantaj olarak görülmekte ve iki ülke arasında savunma işbirliğinin en önemli başlıklarından biri olma potansiyeli taşımaktadır. Normalleşme sürecinin derinleşmesi halinde, Türk SİHA'larının Mısır ordusu tarafından kullanılmaya başlanması veya ortak üretim projelerinin gündeme gelmesi, Türk-Mısır askerî ilişkilerinde yeni bir dönemin kapısını aralayabilir (Kılıçoğlu, 2023, s. 119).

Türkiye ile Mısır arasındaki askerî işbirliği, yalnızca ikili düzeyde değil, aynı zamanda küresel güç dengelerinin de etkisi altında gelişmektedir. ABD'nin Mısır'a sağladığı askerî

yardımlar ve Türkiye'ye uyguladığı kısıtlamalar, iki ülkenin alternatif ortaklıklar arayışına girmesine neden olmuştur. Bu süreç, her iki ülkenin kendi savunma sanayii kapasitelerini güçlendirme ve bağımsız bir güvenlik politikası oluşturma ihtiyacını pekiştirmiştir.

Türk-Mısır askerî işbirliği İslam dünyasının jeopolitik gücünü artırma potansiyeline sahiptir. Türkiye'nin teknolojik kapasitesi ve NATO içindeki konumu ile Mısır'ın Arap dünyasındaki ağırlığı birleştiğinde, Batı merkezli güvenlik planlarına karşı alternatif bir blok ortaya çıkabilir. Böyle bir yakınlaşma, özellikle Filistin meselesinde yeni dengeler yaratabilir. Türkiye ve Mısır'ın ortak tavır alması, Filistin'in uluslararası temsil gücünü artıracak, İsrail'in bölgedeki üstünlüğünü sınırlandıracak ve Batı'nın Ortadoğu'daki tek taraflı stratejilerini dengeleyecektir. Bu bağlamda askerî işbirliği yalnızca iki ülke için değil, tüm İslam dünyası için yeni bir stratejik imkân olarak değerlendirilmektedir (Global, 2025).

3.2. Ortadoğu Meselelerinde Türkiye ve Mısır'ın İşbirliği

Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkilerin yeniden şekillenmesinde bölgesel güvenlik meseleleri ve diplomatik temaslar belirleyici bir rol oynamaktadır. İki ülke hem Doğu Akdeniz'in enerji denklemlerinde hem de Orta Doğu'nun kronik krizlerinde (Filistin, Suriye, Libya, Sudan) doğrudan etki kapasitesine sahip aktörlerdir. Tarihsel rekabet, zaman zaman işbirliği fırsatlarını gölgede bıraksa da son beş yılda artan normalleşme girişimleri Ankara ile Kahire arasında yeni stratejik bir diyalog zemini oluşturmuştur.

Filistin / Hamas

Filistin meselesi, Türk-Mısır ilişkilerinin en hassas boyutlarından biridir. Türkiye, Filistin halkının haklarını savun-

makta ve Hamas ile olan doğrudan temaslarını diplomatik araç olarak kullanmaktadır. Ankara, bu ilişkiler sayesinde hem İslam dünyasında prestij kazanmayı hem de İsrail'in tek taraflı politikalarına karşı bölgesel denge sağlamayı hedeflemektedir. Mısır ise güvenlik ve sınır istikrarını öncelikli tutmaktadır (Egypt Today, 2024).

Gazze Şeridi'ne komşu olan Mısır, Refah Sınır Kapısı üzerinden denetim mekanizmaları kurarak ulusal güvenliğini ve bölgesel düzeni korumaktadır. Son beş yılda Türkiye ve Mısır, pragmatik işbirliği zemini oluşturmuş, insani yardımların ulaştırılması ve ateşkes girişimlerinde örtük koordinasyon sağlamışlardır. 2023 saldırıları sırasında iki ülke farklı roller üstlenmiş, ancak ortak katkılarıyla stratejik bir işbirliği modeli ortaya çıkmıştır (Ahramonline, 2024).

Suriye

Suriye iç savaşı, Türkiye ve Mısır için güvenlik ve diplomasi açısından kritik bir mesele olmuştur. Türkiye, muhalif grupları destekleyerek Esad rejimine karşı pozisyon almış, kuzeyde güvenlik bölgeleri oluşturarak sınır ötesi tehditleri kontrol etmeye çalışmıştır. Mısır ise istikrarı koruma amacıyla rejimden yana tavır almış ve Arap Ligi'nde Suriye'nin meşruiyet kazanmasına destek vermiştir (Reuters, 2025).

Son yıllarda bölgesel dengelerin değişmesi ve normalleşme çabalarıyla Ankara ve Kahire, Suriye'de ortak çıkar noktaları keşfetmeye başlamıştır. DEAŞ ve diğer radikal gruplara karşı mücadele, mülteci krizinin yönetimi ve sınır ötesi güvenlik konuları iki ülkeyi yakınlaştırmıştır. Türkiye'nin askerî tecrübesi ve Mısır'ın diplomatik ağı, Suriye krizinde tamamlayıcı bir işbirliği zemini oluşturmuştur (Arab News, 2024).

Libya

Libya iç savaşı, 2013 sonrası Türk-Mısır ilişkilerinde en sert çatışma alanlarından biri olmuştur. Türkiye, Birleşmiş Milletler tarafından tanınan Trablus merkezli Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne askerî, siyasi ve ekonomik destek vermiş; 2019 Libya Mutabakatı ile Doğu Akdeniz'de stratejik kazanımlar elde etmiştir. Mısır ise Halife Hafter güçlerini destekleyerek karşıt kampta yer almış ve diplomatik soğukluğu derinleştirmiştir (Dean, 2024, s. 234-236).

2021 sonrası başlayan normalleşme süreci, Libya'da yeni denge arayışını beraberinde getirmiştir. Türkiye ve Mısır, tek taraflı kazanımların sürdürülemez olduğunu anlayarak diplomatik temasları artırmış, ülkenin siyasi birliğini ve güvenlik sektörünü yeniden yapılandırmayı desteklemiştir. Gelecekte ortak adımlar, Libya'nın istikrarını güçlendirirken Türk-Mısır ilişkilerinde güven inşasını pekiştirebilir (Stein, 2025, s. 16-17).

Sudan

Sudan, Türkiye ile Mısır arasındaki bölgesel rekabetin ve işbirliği potansiyelinin kesiştiği önemli bir sahadır. 2019'da Ömer el-Beşir'in devrilmesi, Ankara ve Kahire için stratejik bir sınav olmuştur. Mısır, Nil su güvenliği ve sınır istikrarını öncelik görürken, Türkiye ekonomik, tarımsal ve askerî işbirliğini sürdürmeye çalışmıştır. Sudan, çıkar çatışmaları ve örtüşmelerin yaşandığı kritik bir jeopolitik dosya olmuştur (Ahramonline, 2025).

2023 sonrası süreçte İsrail'in Gazze saldırılarıyla birlikte diplomatik koordinasyon artmış, Sudan dosyasına da yansımıştır. Ankara ve Kahire, bölgesel istikrar ve insani krizleri önleme hedefiyle daha temkinli ve uzlaşılı odaklı bir yaklaşım geliştirmiştir. Port Sudan ve Kızıldeniz'in stratejik önemi, her iki ülkenin Afrika'daki güvenlik ve ticari çıkarlarını doğrudan etkilemiş, işbirliği fırsatlarını güçlendirmiştir (Yaşar, 2025).

4. Stratejik Ortaklık ve Geleceğe Yönelik Senaryolar

Türkiye ile Mısır ilişkileri, 2020 sonrası yeniden normalleşmeye başlamış ve bu gelişme bölgesel güç dengelerini etkilemiştir. Tarihsel olarak Ortadoğu'nun önemli Müslüman ve askerî güçleri olan iki ülke; demografik ağırlıkları, askerî kapasite ve jeostratejik konumlarıyla kritik aktörlerdir. Bu yakınlaşma, diplomatik ilişkilerle sınırlı kalmayıp askerî işbirliği, savunma projeleri, enerji güvenliği ve Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanları gibi gündemleri de kapsamaktadır ve böylelikle stratejik ortaklığa zemin hazırlamaktadır.

4.1. Stratejik Ortaklığın Temel Alanları

Türkiye ile Mısır arasındaki stratejik ortaklık, iki ülkenin bölgesel ve küresel alandaki konumlarını güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu ortaklık; güvenlik, savunma, ekonomi, enerji ve diplomasi gibi birçok temel alanda ortaya çıkmaktadır. Böylelikle iki ülke de işbirliği sayesinde yalnızca ikili ilişkilerini geliştirmekle kalmayacak, aynı zamanda Ortadoğu ve Afrika'da daha etkin bir rol üstlenme imkânına sahip olacaktır.

Askerî ve Güvenlik İşbirliği

Türkiye ile Mısır arasındaki askerî ve güvenlik ilişkileri, son yıllarda normalleşme süreciyle birlikte yeniden işbirliği potansiyeli kazanmıştır. Ortadoğu'nun iki büyük ordusu olarak taraflar, istihbarat paylaşımı, sınır güvenliği ve bölgesel krizlerde eşgüdüm konularında yakınlaşmaktadır. Ayrıca Türk savunma sanayiinin teknolojik kapasitesi ile Mısır'ın geniş askerî altyapısı, gelecekte daha kurumsal ve sürdürülebilir bir ortaklık oluşturma olanağı sunmaktadır (Saballa, 2025).

Savunma Sanayii

Türkiye'nin son yıllarda geliştirdiği savunma sanayii kapasitesi, özellikle İHA/SİHA teknolojileri ve elektronik harp sistemleri sayesinde bölgesel alanda önemli bir etki yaratmıştır. Mısır ise geniş kara kuvvetleri ve jeostratejik konumu doğrultusunda modernizasyon arayışındadır. Bu nedenle iki ülke arasında savunma sanayii işbirliği giderek daha anlamlı hale gelmektedir (Abdulrazek, 2025).

Türk savunma şirketlerinin Mısır'daki askerî üretim kurumlarıyla ortak projeler geliştirmesi, teknoloji transferi ve yerli üretimin güçlendirilmesine katkı sağlayabilir. Böyle bir ortaklık, her iki ülkeyi de yalnızca silah tedarikçisi değil, aynı zamanda bölgesel savunma üreticisi konumuna yükseltebilir. Bu süreç, uzun vadeli stratejik uyumu da desteklemektedir (Al-Deeb, 2025).

Libya ve Doğu Akdeniz Güvenliği

Doğu Akdeniz'deki güvenlik dengelerini anlamak için 2019 Türkiye-Libya mutabakatının yarattığı stratejik etki kritik öneme sahiptir. Ankara'nın UMH ile imzaladığı deniz yetki anlaşması kıta sahanlığı tartışmalarını değiştirirken Mısır'ın enerji rotalarına yönelik kaygılarını artırmıştır. Bu hamle, Yunanistan-Mısır 2020 EEZ anlaşması ve EastMed işbirlikleri üzerinden yeni bölgesel rekabet dinamiklerini tetiklemiştir. Ayrıca mutabakat bölgedeki deniz jeopolitiğinin algılanışını derinden dönüştürmüştür ve yeni stratejik hesaplar doğurmuştur (Lederer, 2019).

Bu jeopolitik yeniden yapılanma askerî varlığın artması ve enerji altyapısının korunmasına yönelik girişimlerin yoğunlaşması gibi sonuçlar doğurmuştur. Mısır bölgesel gaz merkezi olmayı hedeflerken Türkiye'nin Libya ile imzası tartışmaları askerî-diplomatik bir boyuta taşımıştır. Normalleşme süreci tarafları Libya'da sürdürülebilir çözüme

yönelte de dış aktörlerin rekabeti istikrarı kırılgan bırakmaktadır. Bu durum enerji güvenliğini, deniz sınırı tartışmalarını ve siyasi geçiş süreçlerini doğrudan etkilemektedir (Allinson & Hussein, 2019).

Sudan ve Kızıldeniz

Türkiye ve Mısır açısından Sudan'ın jeopolitik konumu ve Kızıldeniz'e açılan stratejik kapısı, bölgesel güvenlik açısından kritik önem taşımaktadır. Sudan'daki iç savaş ve siyasi istikrarsızlık, Kızıldeniz boyunca uzanan ticaret yolları ile enerji nakil hatlarını doğrudan etkileyerek her iki ülkeyi gelişmelere duyarlı kılmaktadır. Bu nedenle kalıcı barışın sağlanması temel bir gereklilik olarak görülmektedir ve bölgesel düzenin istikrarı için vazgeçilmez kabul edilmektedir (Yaşar, 2024).

Kızıldeniz'de yükselen uluslararası rekabet, Türkiye ve Mısır'ı Sudan konusunda daha koordineli bir strateji geliştirmeye yöneltmektedir. ABD, Çin, Rusya ve Körfez aktörlerinin artan etkisi, bölgesel dengeleri hassaslaştırırken Sudan'ın güvenlik ve ekonomik entegrasyon açısından merkezî rolünü güçlendirmektedir. Ortak bir yaklaşım, enerji ve ticaret koridorlarının güvenliğini destekleyerek istikrar üretme kapasitesini artıracaktır. Bu işbirliği uzun vadeli bölgesel uyum sağlayarak karşılıklı bağımlılığı derinleştirecektir (Eisa, 2019).

Diplomasi ve Çok Taraflı Koordinasyon

Türkiye ile Mısır arasındaki stratejik işbirliğinin sürdürülebilirliği, yalnızca ikili ilişkilerin güçlendirilmesiyle değil, aynı zamanda çok taraflı platformlarda koordinasyonun artırılmasıyla mümkün hale gelmektedir. Arap Ligi, İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) ve Afrika Birliği gibi örgütlerde ortak karar mekanizmalarının etkin kullanımı, iki ülkenin hem bölgesel krizlerde daha etkili politika üretmesini hem de ulus-

lararası meşruiyetini güçlendirmesini sağlamaktadır. Filistin, Sudan ve Libya gibi kritik dosyalarda diplomatik uyum bu nedenle önemlidir (Mena, 2024).

Buna ek olarak Türkiye ve Mısır'ın BM, G20 ve AB gibi küresel platformlarda eşgüdümlü tutum geliştirmesi, iki ülkeye bölgesel olduğu kadar küresel ölçekte de stratejik ağırlık kazandırmaktadır. Enerji güvenliği, göç yönetimi ve deniz ticareti hatlarının korunması gibi konularda ortak girişimler, Ankara ile Kahire'nin hem Afrika ülkeleri hem de Batı dünyasıyla ilişkilerinde yeni işbirliği alanları yaratmaktadır. Böylece çok taraflı diplomasi, iki ülkenin konumunu pekiştiren önemli bir araç haline gelmektedir (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of Communication, 2024).

Ekonomi, Ticaret ve Altyapı Koridorları

Türkiye ve Mısır arasındaki ekonomik ilişkiler, tarihsel olarak inişli çıkışlı bir seyir izlemiş olsa da son yıllarda yeniden canlanan diplomatik yakınlaşma, ticaret hacminin ve yatırım işbirliklerinin artırılması için elverişli bir ortam yaratmıştır. İki ülke de Orta Doğu, Afrika ve Avrupa arasında stratejik bir köprü konumunda bulunmakta, bu da lojistik ve altyapı projelerinde ortak hareket etmeyi gerekli kılmaktadır. Özellikle Süveyş Kanalı'nın sağladığı jeostratejik avantaj ile Türkiye'nin ulaştırma ve enerji koridorlarındaki deneyiminin birleştirilmesi, bölgesel ticaret akışlarının güvence altına alınmasında kritik bir sinerji doğurmaktadır (Mena, 2025).

Bununla birlikte, altyapı yatırımları ve ortak ticaret projeleri yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda jeopolitik bir boyuta da sahiptir. Türkiye'nin *Orta Koridor* stratejisi ile Mısır'ın Afrika pazarlarına açılan kapı rolü, iki ülkenin *Asya-Avrupa-Afrika* hattında enerji ve lojistik merkezleri olarak konumlanmalarına imkân tanımaktadır. Bu çerçevede kara ve deniz taşımacılığı ağlarının entegrasyonu, enerji boru hatları ve ye-

nilenebilir enerji yatırımları gibi alanlarda geliştirilecek ortak projeler, iki ülkenin bölgesel bağımsızlığını artırabileceği gibi Batı merkezli ticaret ağlarına olan bağımlılığı da azaltabilir (Asharq Al-Awsat, 2025).

Ayrıca, ekonomik ve ticari işbirliği, bölgesel istikrar ve kalkınma hedefleri açısından da stratejik bir öneme sahiptir. Türkiye'nin sanayi üretimi ve teknoloji kapasitesi ile Mısır'ın geniş iç pazarı ve Afrika'ya erişim avantajı, uzun vadeli ekonomik ortaklık için tamamlayıcı unsurlar sunmaktadır. Bu bağlamda, serbest ticaret anlaşmalarının derinleştirilmesi, altyapı koridorlarında ortak yatırımların teşvik edilmesi ve enerji güvenliği alanında işbirliği yapılması, yalnızca Türkiye ve Mısır için değil, aynı zamanda bölgesel ekonomik entegrasyon için de katalizör rolü oynayabilir (Helwa & Al-Riffai, 2025).

4.2. Geleceğe Yönelik Senaryolar ve Olası Zorluklar

Türkiye ile Mısır arasındaki stratejik yakınlaşma, son yıllarda Ortadoğu'daki güç dengelerini yeniden şekillendiren önemli bir gelişme olarak görülmektedir. Ancak bu süreç hem umut verici fırsatlar hem de ciddi zorluklar barındırmaktadır. Geleceğe yönelik senaryoları anlamak için ekonomik işbirliği, savunma sanayii, bölgesel güvenlik ve diplomatik uyum gibi başlıklar üzerinden olası gelişmeler değerlendirilebilir.

Birinci senaryo, kapsamlı stratejik işbirliği modelidir. Türkiye ve Mısır, savunma sanayii ve enerji alanlarında ortak projeler geliştirerek Doğu Akdeniz ve Afrika'da güçlü bir blok oluşturabilir. Bu işbirliği, yalnızca iki ülkenin ulusal çıkarlarını değil, İslam dünyasının bölgesel gücünü de artırabilir. Türkiye'nin teknolojik kapasitesi ile Mısır'ın jeostratejik konumu birleşerek Batı merkezli güç dengelerine alternatif bir düzen kurulabilir (Morsy, 2025, s. 5-7). Ortadoğu'da iki büyük Müslüman ülkenin askerî, ekonomik ve diplomatik

kapasitesini birleştirmesi, İslam ülkelerinin ortak bir vizyon etrafında daha güçlü bir blok oluşturmasına imkân tanır. Bu durum Filistin meselesinde İsrail'in manevra alanını daraltacak ve Batı'nın tek taraflı politikalarının etkisini sınırlayacaktır. Böylece bölgesel krizlerde daha etkin bir denge sağlanabilir (ISPI, 2024).

İkinci senaryo, sınırlı ve pragmatik işbirliğidir. Burada Türkiye ve Mısır, yalnızca ortak çıkarların kesiştiği alanlarda (örneğin; enerji güvenliği, ticaret koridorları veya Sudan'da istikrar) koordinasyon sağlar. Ancak iki ülkenin dış politikalarında farklı öncelikleri devam eder. Bu senaryo, ilişkilerin krizlere rağmen sürdürülebilir olmasını mümkün kılsa da potansiyel stratejik derinliği sınırlar (Morsy, 2025).

Dolayısıyla, rasyonel bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, iki ülkenin sadece sınırlı alanlarda işbirliği yapması yeterli değildir. Ortadoğu'nun değişen jeopolitiği, Türkiye ve Mısır gibi tarihsel, kültürel ve askerî kapasitesi yüksek aktörlerin güçlü bir stratejik ittifak kurmalarını gerekli kılmaktadır. Mısır ile Türkiye arasında bölgesel hedeflerin ve çıkarların ortaklaşmaması, her iki ülkenin de bölgesel ve küresel düzeyde potansiyelini değerlendirememesine yol açabilir. Dolayısıyla sadece pragmatik değil, aynı zamanda duygusal ve stratejik temelde de yakın ve dostane bir ilişkinin inşa edilmesi, hem iki ülke halklarının ortak çıkarlarına hem de bölgesel istikrara hizmet edecektir (Stein, 2025, s. 10-19).

Böyle bir yakınlaşmanın bölgesel ve küresel aktörler tarafından dirençle karşılanacağı da öngörülebilir. ABD ve Avrupa Birliği, Doğu Akdeniz'deki enerji güvenliği ve jeopolitik çıkarlarının zedelenmesini engellemek için Türkiye-Mısır yakınlaşmasını sınırlandırmaya çalışabilir. Özellikle İsrail hem Filistin'deki mevcut politikalarının zayıflatılmasından hem de Doğu Akdeniz'de yalnızlaşma ihtimalinden dolayı bu sürece doğrudan veya dolaylı müdahalelerde bu-

lunacaktır. Körfez ülkelerinden Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan ise, kendi bölgesel liderlik iddialarının gölgelememesi için bu işbirliğini baskılamaya çalışabilir. Ancak tüm bu zorluklara rağmen, Türkiye ile Mısır'ın uzun vadeli stratejik koordinasyonu İslam dünyasında daha bağımsız, güçlü ve dengeli bir düzenin oluşmasına zemin hazırlayabilir (Akpınar & Ziada, 2023).

Bununla birlikte hem Türkiye hem Mısır'ın uzun vadeli çıkarları, işbirliğini sürdürmeyi gerekli kılmaktadır. Enerji koridorlarının güvenliği, deniz taşımacılığının istikrarı, Sudan'daki krizler ve Filistin'de devam eden insani trajedi gibi meseleler, tek taraflı değil ancak ortak bir strateji ile yönetilebilir. Bu nedenle geleceğe dair en güçlü ihtimal, zaman zaman dalgalanmalara rağmen dengeleyici ve çok boyutlu bir ortaklıktır. Türk-Mısır yakınlaşması, bölgesel jeopolitiğin geleceğini belirleyecek temel unsurlardan biri olacaktır. (Mezran ve diğerleri, 2025).

5. Sonuç

Türkiye ile Mısır'ın jeopolitik konumları, askerî kapasiteleri ve tarihsel mirasları dikkate alındığında, iki ülkenin işbirliği yalnızca ikili ilişkilerin geliştirilmesi açısından değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel düzeyde de stratejik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Ortadoğu'da süregelen çatışmalar, enerji kaynaklarının kontrolü ve uluslararası güçlerin müdahaleleri karşısında, Ankara ile Kahire arasındaki koordinasyon hem ulusal çıkarların korunması hem de bölge halklarının istikrar ve güvenliğe kavuşması için kritik bir rol oynamaktadır.

Askerî, diplomatik ve siyasi düzeyde inşa edilecek güçlü bir ortaklık, iki ülkenin bölgesel denklemlerde belirleyici aktörler olmasını sağlayacaktır. Bu tür bir yakınlaşma, yalnızca Filistin meselesinde değil; Libya, Sudan ve Doğu Akdeniz'de

de Batı merkezli müdahalelerin sınırlandırılmasına katkı sunacaktır. Ayrıca, savunma sanayii, enerji güvenliği ve ticaret koridorları gibi alanlarda derinleştirilecek işbirliği, iki ülkenin çıkarlarını pekiştirirken, bölgedeki dış güçlerin denetim ve yönlendirme kapasitesini azaltacaktır.

Bunun ötesinde, Türkiye-Mısır işbirliği İslam dünyasının bütüncül bir güç merkezi hâline gelmesine de hizmet edecektir. İki ülke, askerî ve nüfus gücü bakımından İslam dünyasının en önemli aktörleri olup, birlikte hareket etmeleri durumunda Ortadoğu'nun siyasi, ekonomik ve stratejik geleceğini İslam halklarının yararına şekillendirebilecek kapasiteye sahiptir. Bu bağlamda, Ortadoğu'nun enerji kaynaklarının, deniz yollarının ve ticaret koridorlarının kontrolü, dış güçlerin çıkarlarına değil, bölge halklarının refahına hizmet edecek şekilde yeniden düzenlenebilir.

Sonuç olarak, Ankara ile Kahire arasında kurulacak kapsamlı askerî, diplomatik ve siyasi ortaklık yalnızca iki ülkenin değil; tüm İslam dünyasının çıkarlarını koruyacak, bölgesel istikrarı pekiştirecek ve Ortadoğu'daki dengeleri Müslüman toplumların lehine çevirecek tarihî bir fırsat sunmaktadır.

Kaynakça

- Abdulrazek, S. (2025). Egypt, Türkiye deepen defense ties with joint combat drone deal. *Asharq Al-Awsat*. <https://english.aawsat.com/arab-world/5180007-egypt-türkiye-deepen-defense-ties-joint-combat-drone-deal>
- Ahramonline. (2024). Turkish FM emphasizes shared peace goals as he commends Egypt Gaza aid. *Ahramonline*. <https://english.ahram.org/UI/Front/Inner.aspx?NewsContentID=528509>
- Ahramonline. (2025). Egypt, Turkey hold political consultations ahead of first Joint Planning Group meeting. *Ahramonline*. <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/1234/548531/Egypt/Foreign-Affairs/Egypt,-Turkey-hold-political-consultations-ahead-o.aspx>

- Akpınar, P., & Ziada, D. (2023). Putting Egypt-Turkey relations on a sustainable footing. *Middle East Institute*. <https://mei.edu/publication/putting-egypt-turkey-relations-sustainable-footing/>
- Al Arabiya English. (2013). Egypt, Turkey downgrade mutual ties. *Al Arabiya News*. <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2013/11/23/Egypt-downgrades-relations-with-Turkey->
- Al Arabiya English. (2019). Turkey orders Muslim Brotherhood TV channels to stop airing anti-Egypt rhetoric. *Al Arabiya English*. <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2021/03/19/Turkey-orders-Muslim-Brotherhood-TV-channels-to-stop-airing-anti-Egypt-rhetoric>
- Al Jazeera. (2011). Turkish PM backs Egypt protesters. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2011/2/1/turkish-pm-backs-egypt-protesters>
- Al Jazeera. (2020). Four Mediterranean countries call Turkey-GNA deals 'void'. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2020/1/9/four-mediterranean-countries-call-turkey-gna-deals-void>
- Al-Deeb, A. (2025). Egypt, Turkey discuss strengthening military cooperation. *Ahramonline*. <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/1237/546053/Egypt/Defence/Egypt,-Turkey-discuss-strengthening-military-coope.aspx>
- Allinson, Tom; Hussein, Mahmoud. (2019). Turkey-Libya sea deal triggers tensions. *DW*. <https://www.dw.com/en/turkey-libya-maritime-deal-triggers-mediterranean-tensions/a-51477783>
- Arab News. (2024). Türkiye will support Syria's reconstruction, improve cooperation. *Arab News*. <https://www.arabnews.com/node/2583744/middle-east>
- Asharq Al-Awsat. (2025). Egypt to enhance cooperation with Türkiye in transport sector. *Asharq Al-Awsat*. <https://english.aawsat.com/arab-world/5159394-egypt-enhance-cooperation-türkiye-transport-sector>
- Ataman, M. (2023). Normalleşme sürecinin son cephesi: Türkiye-Mısır ilişkilerinin gelişmesi. *Kriter*, 78.
- Aydıntaşbaş, A., Dacey, J. B., Bianco, C., & Lovatt T., H. and Megerisi, T. (2020). Deep sea rivals: Europe, Turkey, and new eastern Mediterranean conflict lines. *Ecfre.eu*. https://ecfr.eu/special/eastern_med/
- Bakhshandeh, E., & Yeganeh, Y. (2023). Geopolitical transformation in Eastern Mediterranean; restructuring role of Greece and the impa-

- ct of Abraham Accord. *International Studies*, 60(2), 231-249. <https://doi.org/10.1177/00208817231168003>
- Brahimi, A. (2025). Turkey and Egypt want better relations. But will Libya doom the rapprochement? *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/turkey-and-egypt-want-better-relations-but-will-libya-doom-the-rapprochement/>
- Daily Sabah. (2011). A flood of love on the first stop of the Arab Spring tour. *Daily Sabah*. <https://www.dailysabah.com/turkey/2011/09/13/a-flood-of-love-on-the-first-stop-of-the-arab-spring-tour>
- Dean, C. (2020). Reporting from the Field. *Journal of Coastal Research*, 234-236. <https://www.jstor.org/stable/48639113>
- Devocioğlu, K. (2024a). The progress and prospects of Türkiye-Egypt relations: Strategic, economic, and diplomatic perspectives. *ORSAM*, 5-8.
- Devocioğlu, K. (2024b). Türkiye-Mısır ilişkilerinin gelişimi ve geleceği. *ORSAM*, Analiz 320. <https://orsam.org.tr/yayinlar/turkiye-misir-iliskilerinin-gelisimi-ve-gelecegi-stratejik-ekonomik-ve-diplomatik-perspektifler/>
- Egypt Today. (2024). Turkish FM: We are fully coordinating with Egypt to discuss solution to Gaza crisis, deliver aid. *Egypt Today*. <https://www.egypttoday.com/Article/1/131698/Turkish-FM-We-are-fully-coordinating-with-Egypt-to-discuss>
- Eisa, S. A. (2019). Sudan's Role within the Red Sea bordering countries. *B'huth*. <https://bhuth.ae/en/publication/sudans-role-within-the-red-sea-bordering-countries>
- Hamsici, M. (2024). Müslüman Kardeşler, Türkiye-Mısır ilişkilerinin normalleşmesine nasıl bakıyor? *BBC News*. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cqxj5jw108zo>
- Hassanein, H. (2021). Egypt-Turkey rapprochement is constraining the Muslim Brotherhood. *The Washington Institute for Near East Policy*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/egypt-turkey-rapprochement-constraining-muslim-brotherhood>
- Helwa, R., & Al-Riffai, P. (2025). A lifeline under threat: Why the Suez Canal's security matters for the world. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/a-lifeline-under-threat-why-the-suez-canals-security-matters-for-the-world/>
- Hürriyet Daily News. (2018). Turkey, Sudan sign range of bilateral agreements. *Hürriyet Daily News*. <https://www.hurriyetdailynews.com/turkey-sudan-sign-range-of-bilateral-agreements-139058>

- ISPI. (2024). From rivalry to cooperation: The geopolitical implications of Egypt-Turkey rapprochement. *ISPI*. <https://www.ispionline.it/en/publication/from-rivalry-to-cooperation-the-geopolitical-implications-of-egypt-turkey-rapprochement-194995>
- Jung, D., Petersen, M.J., Sparre, S.L. (2014). State and Islam in Egypt: Competing models of organized modernity. In: *Politics of Modern Muslim Subjectivities*. (pp. 111-127). The Modern Muslim World. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/9781137380654_8
- Kılıoğlu, M. E. (2023). İnsansız hava araçları ve Türkiye. *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 4(2), 114-134.
- Kokcu, A. A. (2025). Havelsan, Egypt's Kader sign agreement for joint production of unmanned ground vehicles. *Türkiye Today*. <https://www.turkiyetoday.com/turkiye/havelsan-egypts-kader-sign-agreement-for-joint-production-of-unmanned-ground-vehicles-136997>
- Lederer, E. M. (2019). Egypt rejects Turkey-Libya deal on sea rights, security. *Associated Press News*. <https://apnews.com/general-news-77df1a4d5d17b5bd3b5fdc379db2718f>
- Mena. (2024). Egypt working with Turkey to achieve regional security, stability: Shoukry. *Ahramonline*. <https://english.ahram.org/eg/NewsContentP/1/522252/Egypt/Egypt-working-with-Turkey-to-achieve-regional-secu.aspx>
- Mena. (2025). Egyptian-Turkish cooperation can play pivotal role in advancing development in Africa: Transport min. *Egypt Today*. <https://sis.gov.eg/en/media-center/news/egyptian-turkish-cooperation-can-play-pivotal-role-in-africa/>
- Mezran, K., Talbot, V., Sukkarieh, M., Brahimi, A., Tanriverdi, N., Donelli, F., & Salaheldin, A. (2025). From rivalry to cooperation: The geopolitical implications of Egypt-Turkey rapprochement. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/from-rivalry-to-cooperation-the-geopolitical-implications-of-egypt-turkey-rapprochement/>
- Morsy, A. (2025). Egypt and Türkiye: A Pragmatic Turn?, *Middle East Council on Global Affairs*, 5-7.
- Paxton, J. (1984). Egypt. In: Paxton, J. (eds) *The Statesman's Year-Book*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230271135_54
- Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of Communication (2024). Türkiye and Egypt sign joint declaration on cooperation.

- Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of Communication*, <https://www.iletisim.gov.tr/English/haberler/detay/turkiye-and-egypt-sign-joint-declaration-on-cooperation>
- Reuters. (2024). Egypt troops to join African Union Somalia mission - foreign minister says. *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/africa/egypt-troops-join-african-union-somalia-mission-foreign-minister-says-2024-12-23/>
- Reuters. (2025). Egypt's Sisi meets Syria's Sharaa in Cairo for first time. *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/egypts-sisi-meets-syrias-sharaa-cairo-first-time-2025-03-04/>
- Saballa, J. (2025). Turkey, Egypt strike deal for joint production of robotic vehicles. *The Defense Post*. <https://thedefensepost.com/2025/03/28/turkey-egypt-robotic-vehicles/>
- Stein, E. (2025). Egyptian responses to Turkey's MENA policy from the Arab spring to the Gaza crisis: sub-imperialisms and regional order. *International Politics*, 63, 93-12. <https://doi.org/10.1057/s41311-025-00699-5>
- Telci, İ. N. (2020). Restoring order in the Eastern Mediterranean: Understanding Turkey's activism in Libya. *ORSAM*. <https://orsam.org.tr/en/yayinlar/restoring-order-in-the-eastern-mediterranean-understanding-turkeys-activism-in-libya/>
- Telci, İ. N. (2025). Türkiye-Mısır ilişkilerinde stratejik iş birliği alanı olarak savunma sanayii. *Kriter*, 104. <https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-misir-iliskilerinde-stratejik-is-birligi-alani-olarak-savunma-sanayii>
- TRT Africa. (2025). Turkish Embassy in Cairo hosts event on Egypt-NATO ties, NATO contact point role. *TRT*, <https://www.trtafrika.com/english/article/19675dfcb30a>
- Yaşar, N. T. (2024). Could Turkey and Egypt together develop a more effective diplomatic approach to Sudan's brutal civil war? *ISPI*. <https://www.ispionline.it/en/publication/could-turkey-and-egypt-together-develop-a-more-effective-diplomatic-approach-to-sudans-brutal-civil-war-194982>
- Yaşar, N. T. (2025). Could Ankara and Cairo develop a more effective diplomatic approach to Sudan's civil war? *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/could-ankara-and-cairo-develop-a-more-effective-diplomatic-approach-to-sudans-civil-war/>

